

312

नैषधकाव्यम्

Naidha

Paidha
Naishadha Kavyam

(7. 9. 2)

138

ॐ

6

अथ

मैथिलीयचरितं तृतीयसर्गटीका

+

+

आकुंचिताभ्यामथपक्षतिभ्यामभोविमात्तरसावतीर्य॥ निवेशदेशान्तधूलपक्षः पञ्चानभूमाधुपभैमिहंसः ४

अथभैम्याः पुरस्तान्नलस्यगुणान्हंसमुखेनवर्णयितुं तृतीयसर्गमारभते आकुंचिताभ्यामिति अथोपवनप्राप्त
नेतरंमंडलकराणानंतरंवाहंसः आकुंचिताभ्यां हंसंकोवाभ्यां पक्षतिभ्यां पक्षमलाभ्यां नभोविभागात् आकाशदेशा
त्तरसावेगेनावतीर्य उतीर्य उपभैमिभैमी समीपे भूमौ पयात उपविशति स्म किं भूतः निवेशदेशे उपवेशस्याने आततो वि
स्तारितो धृतौ कपितौ च पसौ येन सः पक्षिजातिः ॥ १॥ आकस्मिक इति पक्षपुरेण पक्षद्वयेनाहतायाः क्षितेः सकाशात्
आकस्मिकः अविजितोपनतः अतानहेतुकः यः स्वयः शस्त्रदापतनसमये उच्चवारोदभूत् अकर्मकचात्रतडासश
तस्याः भैम्या अंतःकरणं डा कुरुटितिसंभ्रांतं स संभ्रमं चकार आकस्मिकशब्दप्रवणं अभयासाश्चर्यावजातेति
भावः ॥ १॥ नेत्राणां विदग्धसुतासखीनां भैमीसखीनां नेत्राणि निरुपाख्यं स्तोतुमशक्यं रूपं सौंदर्यं यस्य तं एकं केवलं तं
हेतुं प्रापुः सादरे पयुरित्यर्थः किं भूतानि विमुक्तस्तु तां तेषां तेषां विषयाणां स्वक्वंदननृत्यगीतादीनां ग्रहो ग्रहणं यैस्तानि
तेषां कानि किमिव यतः प्रतापं योगिनां वेतांसि ब्रह्मवपरमात्मस्वरूपमिवातान्यपि विमुक्तस्तत्तद्विषयां स्वक्वंदनवनितास्तु
स्तु पुत्रहं गीतारोयेस्ताति निरुपाख्यरूपमयोगिमनोविषयत्वा मिच्छतया प्रतिपादयितुमशक्यं रूपं त्रब्रह्मणः एकमहि
तीयं वा वेदभः विदर्भाणां राजेति पूर्ववत् ॥ तत्तदिति वीक्षायां दिव्येनात्त एकेशाभावः ॥ ३॥ हंसमिति ॥ अथ भैमीदरिणं सभयेन
आकस्मिकः पक्षपुटाहतायाः क्षितेस्तदायः स्वयं उच्चवारः ॥ दागस्तन्यविन्यस्तदृशाः सतस्याः संभ्रांतमन्तः करणं चकार २५
नेत्राणि वेदभक्ततासखीनां विमुक्तस्तत्तद्विषयग्रहाणि ॥ प्रापुस्तमेकं निरुपाख्यरूपं ब्रह्मवचं तांसि यत्तद्वतानां ३५

हंसतनोसन्निहितं वरुतं मुनेर्मनोवृत्तिरिवास्विकायां ॥ यही तु कामादरिणाशयेन यत्नादसौ निश्चलतां जगाहे ४१९

आदरिणानिर्भयेन वाशयेन प्राप्तिना हंसं यही तु कामा धर्तु कामा सती यज्ञात्स्विकायां स्वीयायां तनौ शरीरे निश्चल
तां जगाहे प्राप्ता विन्नेतुं वं वलेवा भूत किं भूतं सन्निहितं निकटं सतान लेन निहितं प्रेषितं च वरुतं गच्छेत् ॥ प्रयत्न पूर्व निश्चल
त्वा बालत्वा ज्ञेयं धरिणा भिनिवेशा इया भावः ॥ कस्य के व मनो वृत्तिरिव यथा योगिनो मुनेः मानसो व्यापारः स्विकायां तनौ च वरुतं
सद्भिर्मवादिभिर्नितरां हितं ध्याते स इयो वा तेभ्य एव नितरां हितं इष्टं हंसं परमात्मानं आदरयुक्ते नाशयेनामि प्रायेण यही
तु कामा ज्ञा तु कामा सती निश्चलतां प्राप्तेति पक्षिधारजातिः ॥ हंसः पक्षिणि विष्णो वा ॥ स्विकेति मत्त्रे चेतित्वेत्वां यही तु कामा
ग्रहो लिटीति इटो दीर्घः ॥ तुं कामेति सलोपः ॥ आदरिणेति अत इनेतस्य न समासः ॥ ४॥ तामिति ॥ अयं हंसः तां युज गच्छति वि
रूपा नैष्णाम्योऽस्व धारणा कपटवृत्तिं इंगितै श्रेष्ठाभिः अनुमाय तात्वा पिविषदा काशं नोत्पपात उड्डयन विषयं वका
रा किं तु आत्मो परिपातुकं स्वस्यो परिपतनशीलं तत्प्राणि नैमी हस्तं अहं उल्लवन लघुतया मोघं निष्फलं दिते मे तु
तवा राप्रतार्य इयं किं न प्रदेशेनेत्येति बुद्ध्या नोत्पपाता उत्पतने धारणार्थं प्रयत्नमकृतैव गमिष्यतीति दोषा सिद्धि
दिः स्यादिति भावः ॥ अनुमाय न त्यपीति निषेधा न्नैत्वां पातुकमिति लघुपतेति शीले उक्तं उपरिपातुकं सह सुपेति समा
सेकत्वा पश्चात्पूर्व एष्यी समासः ॥ अन्यथा पूरण गुणे तिष्यी समास निषेध प्रसंगतः ॥ पातुक शब्दस्योक्तं अत्र यो

स०३

पृष्ठभागः अत्र लिखितः पञ्चमः श्लोकः

ताम्रिगितैर्यनुमायमायामयन्नभैम्यावियदुसपात॥ तस्याणिमाहोपरिपातुकंतुमोघं हितेनेष्टुतिलाघवेन॥ ५॥ ४१

अर्थीकृतं पत्ररथेन तेन तथावसापयवसायमस्याः॥ परस्परामर्षितहस्ततालं तत्कालमालीभिरहस्यतालं॥ ६॥ ४१

नै० पू० टी०
२

तच्चैषि उपरिपातुकशब्दस्य तदंतत्वाभावात् न लोकेति प्रष्टुं निषेधाभावः॥ पांथपीति आलीभिः सखीभिस्तत्कालं तस्मिन् काले परस्परामन्योन्यं अर्पितोदत्तः हस्तेषु तालस्तालिकायस्यां क्रियायां यथाभवति तथा अलं अत्यर्थं अहस्यतहसितोक्तिं कृत्वा अस्याभैम्याः व्यवसायं पक्षिधारणोद्यमे तथा हस्तुतिलाघवप्रकारेण तेन पत्ररथेन पक्षिणां हस्तेन व्यर्थीकृतं निष्पत्तीकृतं अवसायतात्वात् परस्परं कर्मव्यतिहासं सर्वनाम्नोद्भव इति द्विवचनं लववनासमासवद्वावाभावे पूर्वपरस्य प्रथमे कववनांतत्वं कस्कारित्वासः॥ स्त्रीभ्यं पुंसकयोरुत्तरपदस्य वाच्यभावो वक्तव्य इत्युत्तरपदस्याभावः॥ तत्कालं कालाध्वनेरिति द्वितीया॥ ६॥ उच्चैति तथाभैम्या आलिवर्गः सखीजनः इति अनेन प्रकारेण उपालंभि उपालञ्चः इति किं दानेमीमयेतंधारयंत्यां सत्यां भवतीभिः एष हंसः करतालिकानां हस्ततालानां दानादादनात् उच्चाटनीया उडुनीयः प्रष्टुं काकु॥ एतस्य यदोमयायन्नः क्रियते भवतीभिरुच्चाटनं क्रियते एतन्न युक्तमित्यर्थः॥ अत्रासुभवतीषु मध्ये यामाम न्वेति अनुगमिष्यति साम्यमेव दुह्यते एव शब्दस्यावृत्तिः॥ मम दोहमेव करिष्यतीति अचेति दुह्यतीति वर्तमानसामीप्य इति भविष्यति लङ् अच्चाटेशोपि न च वाहेति एव शब्देन साक्षाद्योगे निषेधान्न ह्यमित्यत्र न मया देशः॥ मध्यकुध्वं दुहेति वतुर्थी॥ ७॥ अचेति॥ शपासा योवनमध्यस्था सा हंसस्य पञ्चाक्षरगतिस्मवचाला किं न ता सखीनां हसितेहास्यवि

य०

सम

२

उच्चाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभिरेषः॥ यान्येति मांदुह्यति मस्य सेवसात्रेकपालं भित्तया लिवर्गः॥ ११७॥ ६

धृतात्यकोपाहसिते सखीनां छायेव भासंतमभिप्रयातुः॥ श्यामाश्वं सस्याकरानवाप्तेर्मदाक्षलक्ष्यालगतिसम्पञ्चात्॥ ११८॥ ११७

शस्तानहंसाभिमुखीपुनस्तेपात्रेतिताभिश्चलहस्यमाना ॥ साहस्मनैवाशकुनीभवेत्सेभाविविप्रियावेदकएषहंसः ॥ १२ ॥
 हंसोप्यसोहंसगतेः सदस्याः पुरः पुरश्चरुचरनूबभासे ॥ वैलक्ष्यहेतोर्गतिमेतदीयामग्रेमुक्तयोषहसन्निवोच्चैः ॥ १३ ॥
 प्रयेवद्वपराधामावात् घृतः कृतोत्थः कोपोयया ॥ तथाहंसस्यकोरणहस्तेनानवाप्तेरप्राप्तेहेतोर्मंदालक्षणाद
 श्यासलज्जेत्यर्थः ॥ कस्यकेवभास्वतेसूर्यं अभिप्रयातुः सूर्यसंमुखेगच्छतः पुरुषस्यद्यायायथातस्येवपश्चाद्व्यगतिः ॥
 यापिहंसस्यसूर्यस्यकिरणप्राप्तेः शोभाभवति ॥ हंसस्यपश्चादित्यनेनयोगेष्ट्यातसर्घ्यप्रत्ययेनेतिषष्ठी ॥ पश्चादिति
 निपातः ॥ मंदालक्षणीः स्वपेत्यमरः ॥ शस्तेति ॥ तामिः सखीभिरिति श्वोक्तेन प्रकारेण छलेनशब्दछलेनहस्यमानासोपह
 समुद्यमानासामेमीइतिवत्पमाणं ग्राहस्मवदतिस्मसखीः प्रतिइतिकिंहेमेमिहंसाभिमुखीराजहंससंमुखीअपुवस
 र्यसूर्यसंमुखीयात्रातेपुनः राजपुत्रानशस्ताप्रशस्ताअशकुनत्वाद्यास्त्रनिषिद्धत्वात् इतिमखीवचनोहेसख्यः एषहंसो
 मेममनेवअशकुनीभवेत्तस्मात्पशुकुनरूपोनेवतवेदितिप्रार्थनायांलिङ् यतोऽपेसाविसविष्यतिप्रियंतस्यावेदकः सख
 कः राजहंसातिमुखीयात्राशकुनरूपेवहंसदर्शनस्यश्रवणस्यचवसंतराजेनसर्वसिद्धिकरत्वोक्तेरितिभाष्येअतएवभावी
 भविष्यन्ननुरागवाद्यायः प्रियोनलस्तस्यावेदकइतिवा ॥ लोकोत्तरमुवर्णाशकुनदर्शनात्त्रोकोत्तरनलशुभप्राप्तिरनुमी
 यतेनैवाशकुनिः पश्येवेतिवा ॥ प्रत्यादित्यंप्रतिबुधमिति यात्रानिषेधात्तरनवायंसूर्यादिः किंतुपश्येवाअशकुनशशरम्भ
 भस्त्रकात्यसिनिषेधकाच्चचावस्पचावित्तीकारः ॥ पक्षिनिषेधकादशकुनिशशश्चोवेतिदीर्घोवाभावीगम्यादिः ॥ १४ ॥

पदेपदेभाविनिभाविनीति यथा करप्राप्यमवेति नूनं ॥ तथा सखे लंचलता लसु प्रतार्यते नाचरुषे रुशांगी ११+४

हंस इति। न केवलं ताभिरेवेति ता किंतु असौ हंसोऽपि वैलक्ष्ये हेतोर्भेमी लज्जा त्या दने मेव हेतुः तस्य एतदीयां भेमी संबंधिनी
गतिं अस्या एवाग्रे अनुकृत्य अनुसृत्य उच्चैरतिशयेन प्रहसन्निव उपहासं कुर्वन्निव बभौ भेमी शुभो किं कुर्वन् हंस सर्वज्ञ
मनं यस्याः तस्याः सुदृष्ट्याः भेम्याः पुरः पुरः अग्रे ग्रे वासुरमीर्णं विलेनं गच्छन् अपि हासको वेष्टा घनु करणे नान्या नृपयता
सुदृष्ट्या वैलक्ष्ये रिति च षष्ठ्य तस्येति षष्ठी हेतु प्रयोग इति षष्ठ्यो ॥ १० ॥ पद इति। भावो हंस ग्रहाण नुसंधानं तद्वती सा भेमी
भाविनिभ विष्यति परे रणा न्यासे रतं हंसं कर प्राप्यं हस्त प्राप्यं नूनं निश्चयेन यथा अवेति जानाति उत्तरस्मिन् यदेव वर
मे नंधार पिष्यमीति यथा जानाति तथा सखे लेस क्रीडं बलता गच्छता ते न हंसं न प्रतार्यं वयित्वा सा रुशांगी लत सुवद
समीपे आचरुषे आरुषा भाविनी र्यामनि पाठे भावि पद विशेषणं ॥ भामिनी ति पाठे हस्ता शस्त्रः कोपनेत्यर्थः ॥ रुशांगी ति
विरह पीडा सख्यते ॥ प्राप्यं कृत्या श्लोका वरपंके कृत्यः ॥ ११ ॥ रुषेति ॥ कीरवधु कवन्मानुषी वाक्यस्य यथा भुको मनुष्यवा
चावदति तथा स हंसः रुषाक्रोधेन निषिद्धः आलिजनः सखी सम होय या अतएव छायेव द्वितीया सहवरी यस्या स्ता मेव
किं नी तथा श्रीमि भट्ट कणे भ्रमजनित घर्मो रुविंदुभिर्मखित मंगं यस्या त्तां यदा कल्प पांच कारजा तवान्तरा ता प्रत्य
वा दीत् उवाच ॥ छाया द्वितीया मित्यनेन दृष्ट्या वसरः सखितः श्रीमो भद्रत्यनेन श्रोते यमतः परं नो मिष्यतीति दृश्यं कचु
रुषा निषिद्धा ति जनां यदैनां छाया द्वितीयां कलयांचकार ॥ तदा श्रीमो भः कथा भूषितां गीस कीरवन्मानुषी वागवादीत् १२+४

अथेकियद्यावहपैषिदूरं व्यर्थपरिश्राम्यसिवाकिमर्थं॥ उदेति तेभीरपि किंनुवाले विलोकयंत्या न घना वनालीः १३१३

मशकांतस्मादत्रैव स्थातव्यं मयेति स्म विता भ्रष्टपदेन श्रमविहनां मुक्ता साम्ये सखितं छायायां कांत्याद्वितीयो अ
विद्यमानप्रतिपदो रुद्रा निषिद्धा लिजने श्रमोभः कणभ्रष्टां मीवयदा तातवानिति वा। मानुषस्य वा गिव वा क्यस्येति
वा। १३॥ अयेमि इति। अयेमैमिकिय हूर याव डुपैषि आगमिष्यसि। वासमुब्रये॥ त्वे इच्छं अनेन प्रकारेण शीघ्रमेनादि
ना व्यर्थे निःफलं किं वा परिश्राम्यसि कथं या किमा सेयो वये इति व्यर्थं पश्यं वणा श्रमो न कार्य इत्यर्थः किमर्थं मिति पाठे
अर्थशब्दः प्रयो जनवावी ततश्च किं प्रयोजनमित्यर्थः। या तीति याः तद्वत्तया वत्तशी प्रगामि पुरुषवत्। किय हूर मुपैष्यसि
व्यर्थं पश्यं॥ इच्छं किं परिश्राम्यसि कां का प्रश्ने। व्यर्थं किय हूर मुपैषीति वा। नुवाले मैमि परिश्रमं तं ह्यर्थं वेन्न गणाद
सित हि घनानि विडाद गवली र्वनपंक्ती विलोकयंत्याः पश्यंत्यास्ततव भीरपि भयमपि किं ने इति नोत्पद्यते। वा लाया हि
घनवनपंक्ति दर्शनेन भये नोदेतव्यं। तदपि तव नोदेति त्या श्रुत्यो न वाल इति पाठे ववयोरभेदा न्न वा आलयः सत्यायस्यास्त
संबुद्धिः। न तनत्वा तात्त्वा वाला वनसमीपे परित्यज्य गतास्तथापरिणतानेति भावः। याव डुपैषीति यावत्पुरेति भविष्य
तिलक्ष्। द्वितीयपक्षे पाठेति किञ्चेति किञ्चा तदंता दतिन उपैषीति वर्त्तमानसामीप्येति भविष्यतिलक्ष्। एतेरेतादित्वात्
र्वणमह एत्ये च तीति वृद्धिः॥ १३॥ वृधेति॥ इयं वनाली वनपंक्तिः आली वसुखी वमरुता वा युनाल लं नो विलुप्तः पश्यं

सं ३

वृथार्पयन्तीमपथेपदं त्वामरुल्लुखल्लुवर्षाणिकं पैः आली वपश्यप्रतिषेधयन्ती कपोतकुंकारगिरावनाली १४ + १

नेशूटी
४

सहस्रतणः पाणयः स्तेषां कैपनेः रुवातथा कपोतानोपसापतानां कुंकारगीः कुं कुं इति शब्दस्तयावत्रापथे मद्धारुणरूपे अ
स्थाने अमार्गे वरुधानिष्कलंपदे व वसाये वरता न्यो संवाप्यंती कुर्वती त्वां प्रतिषेधति पश्यवाक्यार्थः कर्म। सत्यपि क
रुं कपनेः कुं कारेण वसन्ती निषेधति॥ परं व्यवसितत्राण स्थानल स्मी प्रिवस्तु धित्यमरः। अपथे पथो विभाषेति अप्रत्य
ये अपथं न पुंसकमितिसाधुः। कुं कारकिरेति पाठे किरतीति किरः इगुपधात्ता प्रीतिरुः कइत्यनेन केन के की तेन पूर्वस्य कर्म
षष्ठीसमासः इति सिद्धांतः॥ १४॥ अस्थानत्वमेवाह धार्य इति॥ हे मे मिव सुधा यामेव एका असाधारण गतिः संवरणां य
स्याः वसु धैव एका गतिर्यस्या इति वा भवत्या त्वया वियति अतस्ति हो विहारो गमने यस्य एवं भूतो है कथं कारं कथं मिव धा
र्यः धर्तुं शक्यः। अपि न कथं वित्ता अहो आश्चर्यं संवोधने वा स्मरस्य सख्या काम मित्रेण अनेन प्रत्य हृदये न वयसापि ता
रुणे न तव शिशु चंवालत्वमज्ञत्वं वनखंडितं नाशितं। मम गमनमपि मित्वे त्वस्य वकेवल मुद्धीण मित्वमविचार्यैव मद्भू
ता योगं करोषीति भावः। प्रश्नका कुर्वी। वयः संघिरुक्तः। अपव स्मरस्य स्मरतुल्य स्य नलस्य मित्रेण अनेन मस्वत्त ए
न वयसापि ता तव दंशि श्रुत्वंवालत्वेन खंडितं अपि तु खंडित प्रायेमेव। मया शीघ्रमेव नल प्राप्तेः करिष्यमाणत्वात्
वालत्वं रुरिति गमिष्यतीति भविष्यत्यपि भूतवडु पवारः। धार्यः शकिल ड्वेति कृत्यः। कथं कारं अन्यथैव कथमिति एतन्मा
धार्यः कथं कारमहं भवत्या वियद्विहारी वरु धैक गत्या॥ अहो शिशुत्वं तव खंडितं न स्मरस्य सख्या वयसापि नेन १५ + ७

सहस्रपत्रासनपत्रहंसवंशस्यपत्राणिपत्रविणः स्मः ॥ अस्माद्वशांचादुरतामृतानिखल्लोकलोकेतरदुर्लभानि १६४१

नवत्पाहस्यकर्तृत्वात्तृतीयासख्याप्रापितपुंस्वत्वात्साधुः ॥ १५ ॥ मयिष्टतेपितवनकिंवित्फलमित्याहासहस्त्रे
तिहेभैमिवयंसहस्रपत्रकमलमासनेयस्यत्रह्मणस्तस्यपत्राणिवाहनानिहंसास्त्रेषांचेशस्यकुलस्यपत्राणिपत्रभ
तासहायभताःपत्रविणःपक्षिणःस्मःभवाभःततःकिमतत्राहअस्मेतिअस्मादृशोमादृशोवाहनिषियववनानितेषु
योरसःशृंगारदित्तद्वानिअमृतानित्वल्लोकेयेलोकाजनास्तेभ्य इतरेन्येष्टधीपाताललोकावासिनस्तेदुर्लभानि
दुःप्रापानिअमृतानिभुविजनानांदुःप्रापानिमानुषीत्वंमदर्थकिमर्थकिंशसीतिभावःपत्रंस्याद्वाहनेपक्षेपक्षे
वशरपक्षिणो इतिविश्वअस्मदेद्वयोश्चेतिस्वाभिप्रायंव इतिवक्तुवक्तुनानलतडागस्यहंसाभिप्रायंवाअस्मादृश्य
आसर्वनाम्नइत्यात्वंदुर्लभानिनमुदुर्भ्यामितिनुमभावः ॥ १६ ॥ ननुभवतांहंसत्वास्तुवर्णशरीरत्वंकथमित्यत्राहस्य
र्गतिहेभैमिवयंअन्नानुरूपंभक्षणीययोग्योत्तररूपरुद्धिकायकोतिसमृद्धिभक्षामःप्राप्नुमःकिंनताःस्वर्गपग
ह्यर्गोदीतस्याहेममृणालिनीनांस्तुवर्णकमलिनीनांयानात्तामृणालानिवत्तेषामश्राणिक्रमेणकमलानिकोमल
वितावयवाश्वनालासंबंधीनिमृणालानिवास्तुजते इतिभुक्ताक्षिप्रारिप्रसिद्धंकार्यघरादिनिदानादरिकारण
मृत्पिंडादेःसमवायिकारणतरुणारकाहर्षादीरधीतेलभतेकारणगुणःकार्यगुणःकार्यगुणानारभते

स्वर्गपगाहेममृणालिनीनांनोक्तमृणालाग्रभुजोभजामः ॥ अन्नानु
रूपानुत्तररूपरुद्धिकायनिदानादिगुणानधीते १७४५

स-३

ने-पू-टी०

५

धातुनिर्देशादिहनेषधीयंलीलासरःसेवितुमागतेषु॥ हेमेषुहंसेषहमेकदुवभ्रमाभिभूत्यो कवि लोक नोक्तः १८

इति नैयायकाः। प्रकृतस्वराणामृणात्मभूतानामुवणमयचमस्माकमिति भावः। नालाशद्विद्विगाः। नलस्येव। इति वाभिन्नपदं रूपसद्विभक्त्येक इति प्रकृति भावः। निदानात् आख्यातो ययोग इत्यपादानं च। १३॥ ननु येषां वृत्तानां वाहनं तर्हि तुवं प्रत्यागमने चागमने वको हेतुस्तत्राह धातुरिति॥ हेमैमिक्रीडास्पलंष्टस्य धातुर्वृत्तानां निमित्तं गत आतयादृभूतो केनेषधीयं नलसंबंधिलीलासरः क्रीडासरः सेवितुमालोडयितुं आगतेषु प्राप्तेषु हेमेषु सोवर्णेषु हंसेषु मध्ये एको हेमैव भूलोकविलोकने उक्तोऽतः सत्रभ्रमाणि विचरामि। भूलोकं पश्यन् प्रसेगादत्रागतोहमितीत्यर्थः। मसदृशाहं सावहवोनलसरसिक्रीडेतीत्यर्थः। हेमेषु विकारे अनुदात्तादित्वाद जंतत्वात् प्रकृति भावः। हेमेषु निक्षीरतो सप्तमी। उक्त उन्मना इति निपातात् साधु॥ १४॥ धार्यः कथं कारमिति यदुक्तं तत्र भ्रमपर्यटनेन भ्रान्तस्य तव धारणे कप्रयास इत्याशं कायामाहा विधेरिति। हेमैमि अहं विधेर्वृत्तानां कदाचित्किंश्चित्समये भ्रमणी विलासेवात्यलीलायां भ्रमानुरेभ्यः परिभ्रान्तेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यः निजशर्वजेभ्यः हंसेभ्यः स्कंधस्य विभ्रान्तिं अदीतेषु भ्रान्तेषु तद्भ्रमयति। किं भ्रान्तो हं अविभ्रमं कवित्वविभ्रान्तिमल्लत्वेव विभ्रगोपि सर्वलोकगम्य पितरादित प्रभृति न भ्राम्यामि। भ्रान्तो भवामिति पूर्वज प्रसादाद्युमरहितो विश्वं भ्रमामीति भावः। भ्रमणीति क्लृप्त्यल्युट इति वाल्युट् भ्राम्यामि शास

विधेः कदाचिद्गुणविलासश्चमातुरेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यः ॥ स्कंधस्थविश्रान्तिमदांतदादिश्रम्यामिना विश्रमविश्वगोपि १९ + पूर्वपत्रस्येवं
बंधायदिव्येनतिरुद्धिकश्चित्पाशादिरासादितपोरुपः स्यात् ॥ एकविनामा दशितं नरस्य स्वर्भोगभागे विरलो दयारय २० + १
मष्टानामिति ही घृष्टा इ प्रकरणेन्यत्रापि गमेर्डा दृश्यत इति विश्वग इत्यत्र उः ॥ १९ ॥ ननु पक्षिणः सर्वत्र बंधन
मेभवा तत्वं कथं न बद्ध इत्यशंक्य न ल प्रसंगे नोत्तरं प्रयच्छति ॥ कश्चित्पाशादिः वा गुणदिः दिव्ये दिवि भवेमा दृशे
मसदृशेति रश्मिपविषये बंधा यबंधना यमा दशं वहुं आसा दित योरुषा प्राप्तसामर्थ्या न स्याद्भवेत्त दिव्यत्वादेवा
हे केन विद्वद्भुन शक्य इत्यर्थः ॥ परमयं विशेषः ॥ विरलो दयस्य विरलजन्मनः क्वचित्कस्य विन्नरस्य पुरुषस्य तत्प्र
सिद्धं एकं असाधारणं स्वर्भोगभागे त्वलोके स्रक्कंद नूदिभोगयोग्यं शुभं कर्म विना यो भूमिस्थोपि स्वर्गभोगं भुं
क्ते तस्यैवमा दशावस्था इति भावः ॥ एवं विद्वः कश्चन न स्रक् इत्यर्थः ॥ अथ वविगतोरेको विरेस्तस्य रस्य स्थाने लस्यो
दयो यस्मिन्नतस्य न रस्यो यद्वा न रशस्य विशेषेण रस्य स्थाने लोद यो यस्य उभयथापि न लस्येत्यर्थः ॥ ततश्च न
स्य तदेकं स्वर्भोगभोगं भाग्यं विनामा दशंधर्तुं कोपिन शक्नोति ॥ नलस्य भोगभागधेयस्यैवमा दशावस्था इति
भावः ॥ सचा सौ नरश्च तन्नर इति वा बंधाय तुमर्थादिति वत्तुर्पी ॥ दिव्ये हि गदित्वा घट्ट एकं पृथग्विनेति द्वितीया
॥ २० ॥ नरस्य स्वर्भोगभागे मेव कुत इत्यत आहो इष्टेनेति ॥ इष्टेन यागादिना शर्तन कृपादिना अपक्षिताधिक इति
तादिना इष्टेन वा वस्था अमर्त्या देवाः अचापि रलोके पिमनुष्यजन्मन्यपि न लस्य स्वर्भोगं स्रजेति ॥ यागवाहुल्ये तडा
इष्टेन शर्तन न लस्य वस्थाः स्वर्भोगभागापि स्रजंति देवाः ॥ महीरुहो दोहदसे कशकेरा कालिकं कोरकमुद्रितं २१ + २

नैष्ठिकी गवा कुल्यं वनलं विना केनापि न कृतमिति तस्यैव वशाभत्वाच्च भोगं सृजंति देहांतरे देशोत्तरभाविस्त्वर्गफलं कथं
 मत्रैवेत्याशंक्याह। अवेतना अपि महीरुहा वृक्षाः दोह दसेक सेकैः धूपादिदोह दसामर्थ्यात् गर्भाधानोद्य
 धिनिक्षेप सामर्थ्याद्वा उदक सेक सामर्थ्याच्च आकालिकं अन्यकालभवेन योग्यं कोरकं कलिका मुद्गिरंति का
 लांतरेपि प्रकटयंति। तथा वृक्षा अपि इष्टे न दोह देन शृत्ते न खाते नालवालेन नलाधीनाः सेतो दोह दसेकसा
 मर्थ्यादा कालिकं कोरकमुद्गिरंतीत्यपि ज्ञेयम्। अन्योपीष्टः वशः सत्स्वर्गफलतुल्यं वस्तु ददाति। अथ कृत
 कर्मण्यं पूजित्वा तारिकर्मणी तमरः। वशाः वशांगत इति यत्। महीरुहाः इयुषधातकः। अकाले भवेः अध्यात्मा
 दिवारकं पूजितं न लब्ध्वा ख्येति न त्वानिषेधः॥२॥ स्वभोगमेव वक्ति। सुवर्णंति। वयं स्मरकेलिकाले सुरत क्रीडा
 समये पक्षैः तं नृपं नलं वीजयामः तस्य सुरतवेदापनये कुर्मः। किं रुचा सुवर्णं शैलान्मेरोः तूर्णं मूर्तिं अथ
 तीर्थगत्या किं भूतैः पक्षैः स्वर्वाहिनी मंदाकिनी तस्यावारिकाणां जलकाणां स्तरवकीर्त्या सेः। तथा गोरवा
 र्वा मरेः सहव दं कृतं सख्यं सा दृश्ये श्चामरतुलैरित्यर्थः। अथ च अमरैर्देवैः सहव धं सख्यं ये देवैरपि नलस्य
 स्वभोगं सृज्यते अस्मत्पक्षैरपि तैः सह सख्यं। अस्मिन्पक्षे देवा वयं वीजयामः। तूर्णं मित्यनेन सेवाधर्मः स
 सुवर्णशैलान्दवतीर्य तूर्णं स्वर्वाहिनीवारिकाणां वकीर्णैः। तं वीजयामः स्मरकेलिकाले पक्षैर्नृपं चामरवधस्तरैः॥२॥

क्रियेत चेत्साधु विभक्तिं चिन्ता व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया ॥ यास्वो जसंसाधयितुं विलोत्तेजा वक्ष्यमाना मपदं वङ्गस्यात् २३१

वित्तः क्षरत्वे रत्नं दृष्ट्वा तस्यानेन नुरागे दृष्ट्वा तद्वर्णेन प्रक्रमते क्रियेतेति केकेसा धव इति सा धूनां वि
भक्त्या विभागेन विंता विचारणा वेद्यदि क्रियेत तदा तर्हि सानलल सणा व्यक्तिः प्रथमा आधा अभिधेया वक्तव्या सा
धूनां मध्येन त एव प्रथमो गल्प इति भावः सा कायास्वो जसंसाधयितुं साधिलो सेर्विभवे वेङ्ग असंख्या के अना
मपदेन मनेनामः सन विद्यते येषां ते अनामाः शत्रवस्तेषां रातां शत्रूणां स्थानं तावसा कल्पेन साधयितुं स्वाधी
नेकं तु समासमर्था भवेत् ताव इति महत्समाना मष्टधी संतकं परं साधयितुं एके व वङ्गः अनेकधा स्यादि
तिसविसर्गः पाठ इति वा एतेन एष्टधी मंडले स एव राजानान्य इति स्वितमिति व्याख्याने अथ ववेत् यदि साधु स
म्यक् विभक्तीनां सुप्रिजं विंता विचारणा क्रियेत तदा सा व्यक्तिः प्रथमाभिधेया प्रथमेति अभिधेयं संताय स्या
सा सा कायास्वो जसंसाधयितुं एकवचनद्विवचनवेङ्गवचनसंज्ञकानां प्रत्ययानां विलासे र्यथा संभवं विसर्जनीयलोपा
देशशीलादि रूपैः प्रकारविशेषैः वेङ्गनाम प्रातिपरिके परं सुवंतं साधयितुं कर्तुं निष्प्रादयितुं तावदति तं
समासमर्था स्यात् भवति सा व्यक्तिः प्रथमाभिधेया व्यज्यते न या प्रातिपरिकार्थ इति व्यक्तिः विभक्तिः प्रथमे
त्यभिधेया अथ वसाधु विभक्तीनां विंता विचारण यदि क्रियेत तर्ह्येकवचनादिसंज्ञकानां स्वो जसंसाधयितुं

राजासयज्याविबुधव्रजनाह्वयध्वराज्योपमयैवराज्यं॥ भुंक्तेश्वितश्रोत्रियसाहस्रतश्च॥ पूर्वत्वहोरोपमशेषमसं॥ १४+२

ने-पू-टी-
७

यमा व्यक्ति विभक्तिः सुलक्षणं सेवाभिधेयेति वा॥ यावत् प्रयोगयोग्यत्वाय एकत्ववन्मुसर्गः कृतिष्यत इति न्या-
येन सुविभक्तिरेव विधेया भवतीति भावः॥ २३॥ राजेश्वितश्रोत्रियसाहस्रतश्च॥ दश्वितछंदो ध्यायधीनदेयो ह्युताश्वि-
र्लक्ष्मीर्देनापत्ताविधिनेष्टवासरान्नानलः अधरेयस्यदाज्यं घृतं देवसमूहाधीनदेयी ह्युततस्य घृतस्य उप-
मयेव दृष्टोत्तेनैव उपभोगेनैव राज्यं विबुधानां विदुषां व्रजः समूहस्तदायतं देयं कृत्वा सेवाद्यश्नोकोक्तकृमा-
पेक्षया पूर्वत्राध्वराज्यं यज्ञशेषाज्यं जुतावशिष्टं अंत्यं राज्यं अशेषं सकलमपि भुंक्ते इत्यहो आश्चर्यं यत्पूर्वमुज्य-
ते तद्देशेष्वंशेषं न भवति यत्तद्विदुषां मितिलोकप्रसिद्धिः अत्र नुविपरीतमिहोपाश्चर्यं देवसमूहाधी-
नदेयी ह्युतस्य यत्तद्विदुषां उपभोगं यथा करोति तथा विदुज्जनायती ह्युतस्य राज्यस्यापीति भावः॥ यत्तद्विदुषां
स्तु श्रोत्रियेभ्य एव दत्ताः राज्योपभोगस्तु विदुज्जनेः सहेति विबुधव्रजं तत्रैत्येन न स ह्यश्रोत्रियसादित्यस्य न पौन-
रुक्त्या शंका॥ जन्मना ब्राह्मणे ज्ञेयः संस्कारादि ज्ञातव्यो विधेया वाति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते इति मु-
ख्यत्वाच्च एष गुणदानं श्रोत्रियस्य अप्यव सर्वज्ञोपभोग्यत्वाद्धुनिमार्ग एव यदाज्यं तस्मात्पेनेवोपभुंक्ते इ-
तिसमस्तं राज्योपभोग एवाश्चर्यहेतुरिति॥ अनेकयज्ञकारी समुद्रावधिराज्यस्यैवोपभोक्तेति भावः॥ यत्ता सुयज्ञोर्द्धुनिप-

दरिद्र्यदरिद्र्यविणोघवर्षैरमोघमेघव्रतमर्थिसार्थे ॥ संतुष्टमिष्टानिमिष्टदेवनाथं तिकेनामनलोकायाम् २५+३

राज्यापमेयतिष्ठतीसमासः। नुक्ते उ पेनागस्यविवक्षितवाञ्छियं नुक्त इति वत्तुजेनवन इति तडा। श्रिताः स्वय
माश्रिताः पालिता इति कर्मणेवक्तृप्रत्ययः समर्थनीयः। श्रोत्रियश्चंद्रो धीत इति श्रोत्रियशब्दः साधुः कृतश्रीरियं सुखा
नत्वा नदीत्वाभावात्कवभाके ॥ २४ ॥ दरिद्र्येति केनामलोकाः तं लोकनाथं राजानं तं इष्टानिहितानिधनादीनिनाथं
तियावते अणितुसर्वेषां याचकैरेतत्तुगर्भाणि विशेषणानि किं भूतं वक्तुं चेन्न दरिद्र्यदरिद्र्यः दरिद्र्यत्वनाशकैः
विणोघवर्षैर्धनसम्पत्तयैः कृत्वा अर्थिसार्थेयावकसम्पत्तेः अमा तु सर्वेषां यो घं सफलं मेघव्रतं यस्या जलदायथा
जलवर्षे लोकं सुखयति तथा धनवर्षे रयां तथा संतुष्टमवदानेः संतोषयुक्तं सहजो साहयुक्तं वा तथा इष्टदेवं
ष्टायजिकर्मीकृता देवा येन इष्टः प्रिया देवा यस्येति वा इष्टो हितश्चासौ देवो राजा वव इष्टदेवता रूपं वा। नामेति शि
रश्चालने। दरिद्र्यनाशसमर्थं धनदानशीलत्वा सर्वोपितं यावत् इति भावः। अथ वप्रसन्नं देवं व्रत्तात्तं देवं वाधनादी
निसर्वेषां यावत्तोतापि र्याचार्थोदिकर्मकः। आशिष्येवत इति नियमादत्र परस्मैपदं ॥ २५ ॥ अस्मदिति सारमणी
यस्वरूपैर्भोदेवांगनानलस्य अतुलं लोकत्रयेष्वनुपमां भां कोतिं अस्मसकात् विरेभ्रोत्रसुधी कर्णमृतं विधाय क
त्वा वक्तुं कालं सादरमाकर्ण्य तत्र नले अचुरक्तासतीतं नलं अनाप्यकिल अप्राप्य वतस्पनलस्य नाम्नोर्गंधाद्वेशात् न
अस्मकिलुभोत्रसुधां विधाय रंभाचिरं भामनुत्तां नलस्य ॥ ननानुरक्तानमनाथभेजेन नामगंधात्तुल्यकृवरंसा २६+३

स-३

नै-२-टी०
८

स्वर्लोकमस्माभिरितः प्रयातैः केलीषु तद्भानुणा निपीय ॥ हाहेति गायनयदशोचितेन नामैव हाहा हरि गायनो भूत् २७+३

वनुरागात् नलकुर्वं कुवेरपुत्रं मे ज्ञे प्रापानलकुर्वना मापे स्यात् तस्य लेशत्वांगंधासंबंधादिति वा व्याख्येयः ॥ अनेन
पि अमी एव सप्तप्राप्य भावात् केन विदुर्लभतः स दशम न्यदस्त भजते ॥ गंधोर्गंधक आमोरे लेशो संबंधगर्वयोरिति त्रि
श्रुः ॥ अनाप्येत्यत्र ३ प्रश्लेषादनन्त पूर्वत्वात् ॥ २८ ॥ स्वर्लोकमिति केलीषु नल सुखोसिकावेला मुक्ती दासुवानस्य
नलस्य गानस्य गुणान्माधुर्यादिगुणान् निपीयसादरमाकर्ण्य इतः भूलोकात् स्वर्लोकं प्रयातेर्गत्तैस्माभिः कर्तुं वि
गायनहाहासं कुको हरि गायनो इंदु गायकः हाहेति यत्र अशोविहाहा कष्टं कष्टं इति यस्मान्निर्दिष्टः तेनैव कारणेन स
हरि गायनो नाम्ना हाहा एव भूत् ॥ ततः परे हाहा इत्येव नामा भूत् ॥ तेनैव नामेति वा ॥ हाहा हूहू श्वैव माघा गंधर्वा स्ति
रिवो कसामित्यमरः ॥ गायनः स्युद्वेति स्युः ॥ २९ ॥ अथ निती लोकपाल इंदुः पुलोमजाया इंदुः दाणपालो मतस्याए
व पुण्येन नलो कतपश्यति स्मा किं कुर्वन् सदारु स न इंदुणी सहितः तस्य नलस्यो दारभावं वदान्यत्वं श्रुत्वा
कर्णाय न मुकुर्वन् शृष्ट्यस्यो मां वो भवन्तु अतएव तद्रो मना पश्यत् इति वा मुकुर्वन् रां शृष्ट्यदिति रोमविशेष
लोकात् तदनवलोकने हेतुगर्भविशेषणं ॥ तथा प्रमोदवाष्पेरानंदं श्रुतिः आरुता व्याप्तानेत्रमाला नेत्रपंक्तिर्यस्य सः
इंदुणाः नलपुण्यकर्णानोद्धृतं रोमं वंदे रिंदोदस्य तत्र अद्रुतो दार्यश्च वणरसावेता दोमो वोदयः तद्दर्शने शक्रस्य श्रु
श्च वनसदारस्तदुदारभावं हृष्य मुकुर्लोमपुलोमजायाः ॥ पुण्येन नलो कतना कणे विक्लः प्रमोदवाष्पावृत्तनेत्रमालः २८+५

राम
८

सापीश्वरेष्टिष्वतितुणोघान्नसहचेतोहरतोर्धशंभुः॥अभूदपणीगुलिरुधकर्णकदानकंडूयनकैतवेन २९+२

गणरससातिकशंका स्यात्तर्हि असतीत्वात्तत्रागमकरिष्यता तस्योदायोतिशयः सूरचित्ताग्रदर्शने हेतुद्वयं
नवाप्येनेत्रनिमीलनत्वं तस्याः पुण्ये वा ॥ २८ ॥ सापीति ॥ सापिपातिव्रत्येन प्रसिद्धापि अर्णपार्वत्यपि कंडूयनकै
तवेन कंडूयनव्याजेन त्र्यंगुलिरुद्धकर्णं त्र्यंगुलि निरुद्धश्रवणकदानाभरता अपि तु सर्वदेवताता कस्मिन्मतिर्दे
श्वरेशंभोप्रसह्यबलात्कारेण येतोत्करणे हरतो वशी कुर्वतस्तु दुणे घान्नलगुणसमूहान्श्रावतिसादरमाकर्ण
यतिसति किंभूता अपर्णा अर्द्धशरीरा ईशं नुर्यस्याः शंभोः शरीरा ईवा एकदेशि समासे वा ॥ शंभोरर्द्धशरीरत्वादस्य
त्रगं तुमशक्यत्वात्तु दुणश्रवणेन सात्विकभावरोमांश्चाद्युत्पत्तेः पातिव्रत्यभंगभीत्या वशे भुर्भीत्यतीति भीत्या वत
दुणवर्गान प्रस्तावे कंडूयनव्याजेन कर्णं निरुद्धादिस्मृत्यर्थः ॥ अपर्णेत्यान न शंभुप्राप्त्यर्थं शुक्रपर्णत्यागतपस्य
यापेतमानयानयापातिव्रत्यभंगभीत्या कर्णरोधः कृत इति भावः ॥ २९ ॥ अलमिति धर्मविधौ संध्या कर्मकरणसज
नसक्तः सन् विधाता ब्रह्मामोनस्यमिषेण अलमत्यर्थं वा एते आचरणेति वहिर्निर्गता युरुषां तरेभजेदिति शंकया
मोनकरोति ननु धर्मार्थ इति भावः ॥ यदुल्लिखित इत्येतदुपा इति वा ॥ वेयर्थमेवाह ॥ स ब्रह्मा तत्कंठेन कंठमालिङ्गा
ज्जिह्वारसस्य शृणोरादिनवरसैः तृप्ता संप्रेता विक्रोवक्रोक्तिर्योतोवाणी न वेदना नाति यतो वेदजडः सैवे वेद
अलंसजनधर्मविधौ विधातारुणधिमोनस्यमिषेणवाणी ॥ तत्कंठमालिङ्ग्यरसस्य हर्षो न वेदनां वेदजडः सवक्रो ३० ४

श्रियस्तदाङ्गिनभूतभूतावतक्षतिः कापिपतिव्रतायाः ॥ समस्तभूतात्मतया न भूतं तद्रुषीर्था कलुषाणुनापि ३१४

पातव्या कुली हृदयः निरुद्धापिक दानिर्गत्य नलकंठ मालिलिगेति नात्तासीदिति भावः। अपववेदत सावित्र्य
उत्वातं विहायानुरागनलकंठ मालिग्यशृंगारदि पूर्णमित्यर्थः। शृंगारदियुक्तोवक्रेक्तिनलएवज्ञानाति ना
न्य इत्यर्थः। अन्यापिछोदसोविरक्तामदुरक्तोवास्वस्त्रीयेन जानाति। प्रस्तापुणेति सुहितार्थयोगेष्टी समासनि
षधारेवरसस्येति तस्यार्थकरणेष्टी ॥ ३० ॥ श्रिय इति पतिव्रतायाः श्रियः शोभा छलेन रात्यतस्मी छलेन वतदा
लिंगनं नलालिगनं तस्माद्भवति भूः कापि व्रतक्षतिः पाति व्रतक्षतिर्न भूतां जीतं स्यात्तस्मात्तुर्विशोर्नलालिग
नलस्मीविषयेऽसहि सुखं लक्षण ईर्ष्यातया कलुषेका लुष्यंतस्य अणुलेशेन नापि न भूतं जानाति पाति व्रतक्षत्य
भावेतद्रुषीर्था कलुषाभावेवहेतुमाह समस्तभूतात्मतया विष्टोः सकलभूतस्य रूपत्वेना समस्तानां भूतानां
आत्मा स्वरूपे विष्टुस्तस्य भावस्तज्ज्ञातयानलोपिविष्टुरेवेति तदालिगनेन पाति व्रतक्षतिः विष्टोरीर्ष्यावनाभ
दित्यर्थः। सदाकांतिसंपत्ति युक्त इति भावः। कलुषशब्दो न धर्ममात्रपरः। असूयानिमित्तपापलेशेनापि न भूत
मिति वापत्यर्थं नर्तकशब्दस्य याजकादित्वात्सष्टी समासः ॥ ३१ ॥ धिगिति हेमैमिस्मृतातस्य नलस्य मुखश्रीयेन
एवेभ्योपियोविधेः ब्रह्मणः पातिर्हस्तः पर्वणि पूर्णिमायां पूर्णपरिपूर्णा कले सकले चंद्रं निर्माति रचयति अत
धिक्तं विधेः पाणिमजातलज्जं निर्माति यः पर्वणि पूर्णमिदं ॥ मन्ये स विज्ञः स्मृततन्मुखश्रीः कृताहमोऽस्मन्मृडमूर्ध्नि यलम् ३२

निलीयतेहीविधुरः स्वजेवंशुत्वाविधुस्तस्यमुखंमुखान्नः॥सूरेसमुद्रस्यकदापिपूरेकदाचिदभिमदभगर्भे ३३ + ५

एवअजातलज्जंनिलज्जंतेविधेःपाणिधिक्॥तेजेवनलाननेसत्पियःकरःस्तस्मातिहीनंशर्णवंदेनिर्मातिस
निर्ह्यज्जत्वात्रिंघएवमविधेःपाणिर्वितःकुशलः।सकःयःसृतनलाननशोभःसन्नुताईकृतेकदेशमपितेवंदे
हरमूर्द्धिनिवमस्तकेओभ्रतत्तथाजशतिअहेमन्योप्रारब्धमपितडुन्नमस्यानृत्तस्मरणघस्तजतिसविभावः।
पूर्णकलेमककलंचवंदयपिएकएवब्रह्मणःपाणिनिर्मातितथापिकार्यभेदाभ्रखलंविज्जत्वेकालभेदादुपर्य
तेवंदादय्यतिरमणीयंतदाननमितिभावः॥३२॥नितीयतश्चिह्नेभिर्विधुश्चंदःनोस्माकंमुखान्नस्यमुखंस्वजेवं
स्यस्यजेतश्रुत्वाहीविधुनेभज्जीविकलःसन्कदापिकदावित्त्रमावास्यायोसूरेसूर्येकदापिअस्तसमयेसमुद्रस्य
पूरेप्रवहिकरावित्त्रप्राट्टकालेअत्रेआकाशेभ्रमेतिअभ्राणिमेघास्तेषांस्तेषांभ्रमेधेनिलीयतेअंतर्हितोभ
वति।अयोपिस्वजेतारंश्रुत्वालज्जाविकलोऽलक्षितेषुनिभयते।सरस्वथार्यमाघादिवोदेस्त्रियामधोअधोमेघइ
त्यमरः।जेतेवेजेनेप्रहाघरा॥३३॥सेताप्येपिदेत्यारिर्विस्तुःस्वध्वजस्यगहडस्यभृत्यवर्गान्नःअस्मान्नअत्यजेति
तकमलेनलास्येनलमुखंतस्यनुत्यत्येस्ततयेसंज्ञाप्यसेतयाआज्ञाप्यधातुर्वेत्तणःसकाशादिलज्जंतज्जारहितंय
थातथारमायोलेभ्यारमतेक्रीडति।किंनृताद्वातुःतयास्मत्कृतयानलानननुत्यासेकुचत्मुकुलीभवन्नाभिसरोजं
संज्ञाप्यनःस्वध्वजस्यवर्गादेत्यारित्यजनन्यास्यनुत्ये॥तस्संकुचन्नाभिसरोजपीताद्वातुर्विलज्जंरमतेरमायां ३४ + ३

स. ३

रेखाभिराख्ये गणनादि वास्यद्वात्रिंशतादंतमयी भिरंतः॥ ननु ईशाष्टादशचात्रविद्या द्वेधापिसंतीति शशं सवेधाः ३५५२

न. पू. टी.
१०

नामिकमलं तेन पीतादंतहितादपर्यंत इत्यर्थः॥ अक्षमति क्रान्ते अयमेव नु कुली भवने हेतुः॥ स्तवस्तोत्रं उक्तिः स्तुतिरिति
त्यमरः पश्यते॥ नृदस्य सम संस्त्री क्रीडालब्धा वहः॥ ३४॥ रेखाभिरिति विधाः अस्मिन् लस्य अंतः आस्य मुख्यमधो दक्षि
शता द्वात्रिंश संख्याभिः रंतमयी भिरंत रूपाभिः रेखाभिर्गणना संख्या नं कृत्वा इति शशं सेवकपयति स्मे वा इति किं अत्र
नलमुखमधो द्वेधास्य तं त्राभ्यां द्वाभ्यामपि प्रकाराभ्यां च नु ईश अष्टादश व विधाः संति इति॥ रंतानां रेखा त्वरपण स
हमेत्वेन सा मुद्रिकल साण वल्यघोत नाप्यंदिता द्वात्रिंश द्विघंत इति भावः॥ विद्यानां व नु ईश त्वं मष्टादश त्वं व प्रथमस
र्ग उक्तं॥ विंशत्याद्याः सदैकत्व इति द्वात्रिंश छंदो वहु बवं नांत विशेषणं॥ गणना तस्य ज्ञापे कर्मणि पंचमी॥ द्विधा
संख्याया विधार्थे धा इति धाप्रत्ययस्य एधा चेत्येधा नु॥ ३५॥ श्रिया इति॥ हे भेमिव ये तस्य नरे इत्यश्रियो शोभा समृद्धि
निरीत्य दृष्ट्वा स्मरामरे द्वावपि कामे द्वावपि न स्मरामः अंतः करण गोचरो न नृकर्मः॥ मदनैकीति रेव इंदेव सम
क्षिरे वन लेखे अपीत्याधिक्यं॥ तस्मिन् न ले समयोः भूतो तयोः सम्यक् वासेन वसत्या खलु निश्चयेन शेषबुद्धौ
अनंतसुगतावपि बुद्धे विज्ञेन दध्मः मनसापि न स्मराम इत्यर्थः॥ तयोरेकैक समाधारत्वं अस्पवदयोरप्याधारत्वं
अतस्तयोः स्मरणं नो ताभ्यामयमधिक इति भावः॥ भूमि तां तयोः हमेत्यमरः॥ कर्मणः शेषत्वे नाविवक्षणा स्म

श्रियो नरे इत्यनिरीक्ष्यतस्य स्मरामरे द्वावपि न स्मरामः॥ वासेन सम्यक् क्षमयोश्च तस्मिन् बुद्धौ न दध्मः खलु शेषबुद्धौ ३६ + ५

विनापतत्रविनतातनूजैः समीरणेरीक्षणलक्षणीयैः ॥ मनोभिरासीदनुषु प्रमाणैर्नलंघितादिकतमातदश्वैः ३७ + १

न२

रामरे द्रावित्यत्र अधीगर्धेति प्रथमावगा ३३॥ विनेति तस्य नलस्याश्वैः कतमादिकुनलंघिता निनिता आ
सीत् अपितु सर्वापि किंभूतैः पतत्रं पतत्रं विनाप त्तरहितैर्विनता तनूजैर्गजुडैर्निबन्धितथा इति लक्षणं लक्षणं येन त्रजेन
रेः समीरणेर्वायुभिः तथा अणो नुष्माले महापतिमाणा धिकनले मनोभिरतः करणैः युतुतः स पतः वा पुरवा कृषः
मनोऽपुपरिमाणे इति प्रसिद्धिः तद्विपरीता अपितरश्चीवेगेन गस्तुडादि रूपा जाता इति भावः ॥ इव योजना वाक्ये व्यान
निजितेति क्वचित्पावः अतिजवास्तदश्वा इति भावः ॥ कतमा कतरं कतमौ जातातिपरिप्रश्न इति स्वार्थे उतमत्र ॥ ३७ ॥ सं
ग्रामेति ॥ हे मे मित्रा सो ब्रजः समूहास्तेषां मिमे राज ब्रज्यास्तेर सुभिः नरे इ प्राणरूपे वायुभिः हृत्वा तस्य नलस्य वाण
धारावाण परंपरास्तस्त्रक्षणाः पवनाशनाः सर्वास्तेषां सुभिर्हैमिना समृद्धिर्भवति नलवाणेः सर्वे पिशत्रवो हतारति
भावः ॥ का सुसतीषु संग्राम भूमीषु अरीणां शत्रूणां अस्त्रैरुधिरैः नदीमात्रिकतां नदीजलपनिर्ण सुसतीषु वै नि उधि
नदीपनिर्ण स्त्रित्यर्थः ॥ देधेण शुभामित्वेन प्राणहेनत्वेन च वाणानां पवनाशनत्वं वाणानां वनत्वात् तैरेव तेषां सुभिस्तं
इति भावः ॥ नदीमत का सुभमिषु अवग्रहारि स द्रावेपि सुभिस्तं भवति ॥ देशे नद्यं बुष्टस्य बुसंपन्नं ब्रीहिपालितः ॥ स्यात्
दीमात् को देवमात्कश्च यथा क्रममित्यमरः ॥ नदीमात्क इति नष्टतश्चेति कश्च राज ब्रजेति व द्वाक्यः ॥ सुभिर्हैमिना

संग्रामभूमीषु भवत्यरीणामस्त्रैर्नदीमात्कतांगता सु ॥ तद्वाणधारापवनाशनानां राज ब्रज्यैरसुभिः सुभिर्है ॥ ३८ ॥ ७

स-३

ने-पू-री-

११

यशः २ यशोवदस्याजनि संयुगेषु कडलभावं भजता भुजेन ॥ हेतोर्गुणादेव दिगापगाती कूलं कषत्वं यसनंतरीयं ॥ ३२+१
यदि त्रिलोकी गणना परास्या तस्यैः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् ॥ पारे परार्द्धे गणितं यदि स्याद्गणयनिः शेषगुणोक्तिः स्यात् ॥ ४०+६

समृद्धिः ॥ अथ यं विभक्तीत्यव्ययीभावः ॥ ३३ ॥ यश इति के इलभावे रण के इ सहितत्वे भजता प्राप्तवता भुजेन संयुगेषु य
दस्य नलस्यै अजनि संपादितं तव तरीये यशः संबंधिदिश एवापगान घस्ता सुवान द्यः स्तासां आनी पंक्तिस्तस्या कूलं तीरे
तत्कषत्वं कषणस्य भावस्त इपं व्यसनं हेतोः कारणस्य गुणा देवजातमिति शेषः ननु स्वभावतः यशः कारणे नु ते विघ
मानात् के इलभावले सण कारणा गुणा देवयशसि नूले कषत्वं रपं व्यसनमागतमिति भावः ॥ तस्य यशः सर्वदिग्यापी
त्यर्थः ॥ के इलेति सिद्धादिभ्यश्चैत्यस्य र्थे लच् ॥ के इलात्या दत्त इति वा आतो नुपसर्गकः ॥ कूलं कष इति सर्वकूलेति
त्वशि अजं तत्वां नुम ॥ ३४ ॥ इदानीं तस्य गुणं नुवर्णना शक्तिं द्योतयन्नति शयोक्तिमाहा यदीति ॥ त्रिलोकी त्रे लोकां य
दि गणापगान गुणगणना सक्ता स्यात् ॥ तस्यास्त्रिलोकात् नु रागण नार्थं आयुषः समाप्तिर्यदि न स्यात् ॥ यदि गणितं ग
णितं शास्त्रं पारे परार्द्धे परा दुर्व्यसं स्यात् ॥ तदा स नलः गणे यागणपितुं शक्य निः शेषाः समग्रा गुणयस्य एव भूतोपि
न वेत् ॥ ननु एवं ततः सोप्यसेत्येयगुण इति भावः ॥ त्रिलोकी समाहारदि गो द्विगोरिति डीश ॥ पारे परार्द्धे पारे मध्य
येति समाप्तः ॥ एतत्वं वनिपातनात् ॥ गणे येति गणे रेय इत्योणादिको गणे रेयः ॥ स्यात् क्रियातिपत्तेरविवक्षितत्वं
ह्यि ॥ ३५ ॥ तस्यांतः पुरस्वगतिं द्योतयन्नाह ॥ अवासीति हेनेमिव ये परमाणुवन्मध्याया सो ताः अति कृशोदरः कर्म

अंवारितहारतयातिरश्चामंतः पुरेतस्य निविशराज्ञः ॥ गते पुरस्ये अधिकं विशेषमध्यापयामः परमाणुमध्याः ॥ ४१+१

धीवृषधारानधराभिरन्तस्तासारसोदन्वतिमञ्जयामः॥ रसादिसौभाग्यरहः कथाभिः काव्येन काव्यं सृजता हताभिः॥ ४२+३

भूताश्च तत्परमेषु गतेषु विषयेषु अधिकं लोकोत्तरं गमनविशेषं अथापयामः पाठयामः किं कृत्वातिर
श्वोपस्थादीनां अधारितद्वारतया अनिषिद्धद्वारत्वेन तत्परातः अतः पुरे निविश प्रविश्या इदं शब्दकर्मत्वात्
गतिबुद्धीति अण्यंतकर्तृण्यंतचैकर्मत्वं॥ ४१॥ नर्मसा विद्यमपि कुर्म इत्याहापी यूषेति वयं रभादीनामसं
रसो सोभाप्यं पुरुषवशीकरणदिश क्लिप्तस्परहः रहस्यं तस्य कथाभिः संभोगगोष्ठीनिवस्त्वंतरगोप्यकथामि
श्वस्तासो नलस्त्रीणां अतः हृदयं रसोदन्वतिभ्रं गारससमुद्रमज्जयामः निमग्नी कुर्मः किं भूताभिः पीयूष
धारा अमृतप्रवाहस्तस्याः सकाशादनधराभिरन्नाभिः तथा काव्यं प्रबंधविभ्वारोपे सृजता कुर्वता काव्येन
श्रुक्लं आहृताभिः काव्ये प्रतिपादिताभिः उदन्वति उदन्वा नुरंध्रो वेति साधुः तत्र निमज्जनं युक्तं रहः सुरतगो
प्ययोरिति धरति॥ ४२॥ स्वस्य विश्वास्यत्वं वदन्नादेशाद्दत्तमाह॥ काभिरिति तत्र नलोत्तः पुरे काभिः सुंदरीभिः
अहंपत्नी अभिनवातिगोप्यास्मरात्तातस्याः विश्वासेन निक्षेपवणिकस्यापनि को वणि कुनक्रिये अपि उसर्वा
भिरपिलुतः कथावाच्यकामरहस्यमयिन कथ्यत इत्यर्थः तत्र हेतुः यत्तयो हेतोः तिर्यक्पस्यादि कुतोपि कस्मा
दपि प्राणिनो नैव जिह्रति लज्जतेति नकारेण न कश्चित्कोपि प्राणीतिरश्चोपि सकाशात्तत्र पते लज्जते॥ नस्या
काभिर्न तत्राभिनवस्मराज्ञा विश्वासनिक्षेपवणिक्रियेहं॥ जिह्रति यन्नेव कुतोपि तिर्यक्काश्चित्तिरश्च स्वपतेन तेन॥ ४३+४

स-३

ने.पू.टी.
१२

निर्वर्तमानसत्यपिसान्यमेतियोगादरंध्रे हृदियां निरुंधे ॥ विरिना नाननवादधौतसमाधिशस्त्रश्रुतिपूर्णकर्णः ४४१-
निलेज्जाः सत्याः मदेयः तिगोप्या अपिकामगोष्ठी कुर्वतीति भावः अन्यदपि गोप्यं विश्वासयोग्येव एति निश्चित्यते ॥
४४३ ॥ तासोपरिहासोक्तमलीकमयिवावो नान्यस्मेक कथयामीति आह ॥ वार्त्तति ॥ असत्यपि अलीकापिसापरिहास
वार्त्तापिकथा अन्येनेति अन्यस्मेन कथयामीत्यर्थः ॥ साका अरंध्रे अरिभेदरहिते हृदियोगा दुषायेन प्रयत्नादित्य
र्थः यो वार्त्ता निरुंधे नितरां मारुणे मिथ्या नारि संवेधे ररहिते हृदीति वा स दोषमेवांतःकरणमन्यवार्त्तामन्यस्मे
कथयति ॥ मरंतः करणं तु ध्यानादिना निर्दोषं अतो न कथयामीति भावः ॥ वार्त्तापि अन्येनेति किमुतान्यतरा अली
काप्यन्येनेति किमुतसत्येति धौतनार्थमपिशब्दे ॥ दुष्टप्रयुक्ता वार्त्ता जनहि ॥ प्रकथनीयापिन कथ्यते ॥ सरा
देववहिर्निगमः संभाव्यते इदं तु अरंध्रे अथवा सती कुलटापिकर्मणादियोगात्रीरं प्रस्थाने निरुद्धाप्यन्ये पुरु
षं नेति इत्युक्तिः ॥ योगवत्त्वमेवाह विरिं वे अस्मणे नानानि वत्वारि मुखानि तत्कर्तृको वा हो व वनं तेन धौतं
पवित्री कृते समाधिशास्त्रं योगशास्त्रं तस्य श्रुतिः श्रवणं तेन प्रसौ कर्त्तव्यं यस्या योगशास्त्राणि श्रुतयश्चेति वा ॥
योगिनो हि यत्र कुत्रापि न जल्पति तथा व्रतं ए उपदेशादहमपि त्वमपि वेयः संधिं प्राप्ता विश्वासाहं मपि विश्व
स्य कामगोष्ठी कुर्वीति भावः ॥ रुधेः स्वरिते च्चातृ ॥ ४४४ ॥ अतिशयितमनिलाषमुत्पादयितुं न ल प्राप्तेः दुर्ल

नलाश्रयेणोदयोपभोगंतवानवाप्यलभतेवतान्या॥कुमुद्वतीवेंडुपरिग्रहेणज्योत्स्नेत्सवंडुर्लभमंबुजिन्याः॥४५॥१
तन्त्रैषधान्दत्तयादुरापशर्मलयास्मत्कृतबाहुजन्म॥रसात्कवन्यामधुपानुविहसोभाग्यमप्राप्तवसंतयेव॥४६॥२
मत्वमाहानलेतिहेनैमित्तवत्तयाअनवाप्यं दुःप्रापंअस्मत्कर्तृकपक्षीजनादिसैवादिहपंचिदिवोपभोगंस्व
गपिभोगंनलाश्रयेण कृत्वाअन्यानापिकउनर्हपिलभेतवत्तत्वेदेहाहकष्टं।प्राप्यते।वर्तमानसामीप्येनइ।प्रा
प्नोतिवाव ऊवध्वनत्वात्इतिवा।केवअंबुजिन्याकमलिन्या दुर्लभं दुःप्रापं ज्योत्स्नासवं वंदिका जन्मं विकासा
दिहपंचमहोत्सवं इंदुपरिग्रहेणचंद्रांगीकारेण कुमुद्वतीवयधालभते।अन्यस्याअनर्हत्वादेवमेवेदं।स्वभोग
सिद्धौनलपरिग्रहस्त्वयासंपाद्य इत्यर्थः।नहितंविनावयमन्यं भजाम इत्यर्थः।तवकृपयोगे कृत्यानामिति कर्त्तरिषष्ठी
अंबुजिन्याखलर्धयोगेनषष्ठीनिषेधात्कर्त्तरितृतीया॥४५॥प्रकृतमुपसंहरन्नाह।तदिति।तत्तस्मात्तयानेषधेनन
लेनअनर्हत्वाअपरिणीतत्वेनअस्माभिः कृतंयद्वा दुःखिवचनंनस्माज्जन्मयस्य शर्मसुखं दुःप्रापं दुःप्रापं
नलाश्रयेणैवत्वयापिअस्मत्प्रियवचनंनितं सुखं प्राप्यं नान्यथेतिभावः।कयाकिमिवअप्राप्तवसंतयार
सालवन्यासहकारवाटिकयामधुपेर्नमरेरनुविद्धं कृतं सोभाग्यं प्रकरंदास्तादृशं करगुंजनादिलक्षणं इवय
था दुःप्रापं।श्वभोके अंबुजिनीदृष्टंतेनसर्वथा दुःप्रापत्वं सवितं।इदानीं आश्रवनीदृष्टंतेनकालोप्राप्यनद
तिस्त्वतोखलर्धयोगेननलोकेतिषष्ठीनिषेधः॥४५॥तवनलप्राप्तिर्नभावनायांअधैर्ष्यनकर्त्तव्यमित्याह।तस्येति॥

स. ३

ने. प्र. टी. ०
१३

तस्यैव वायास्यसि किं न हस्तं दृष्टमनः केन विधेः प्रविश्या ॥ अजातपाणिग्रहणासिता वद्रूपस्तनूयानि शयाश्रयाश्च ४७ + १

त्वत्तस्यैव न तस्यैव वाहते किं न प्राप्स्यसि अपित्वेव मपि संभाव्यते। सर्वथा न तं न प्राप्नोषि इति घृष्टी निश्चेत्तुं न शक्यं
ते इति पूर्वत्र परितोषघोतको वा शब्दः। निश्चयाभावः कथमत आह केन पुरुषेण विधेर्ब्रह्मणो मनेतः करणं प्रदिश्य
दृष्टं ता तं भेदं न लो न प्राप्स्यत इति। अपितु न केनपि। एवं सति कदाचिन्नत्प्राप्तिर्भावनापीत्याह। तावदादौ स न
जातपाणिग्रहणं विवोहो यस्याः सा एवेभतासि वर्तते प्रथममेव नैराश्यं न कर्तव्यमित्यर्थः। मम योग्यताप्रोवधे
न्नत्प्राप्तिः कथं स्यादित्याशंकाया माह। रूपस्य लावण्यस्य स्वरूपेण वत्तलंकारमंतरेणैव स्वाभाविकोति शयस्तस्या
श्रयः स्थानमप्यसि। सह तसो दैर्घ्येण न ल प्राप्तिरपि तव संभाव्या ते इति भावः ॥ ४७ ॥ स रूपत्वान्न स्थानल प्राप्तिं द
हयति ॥ निशेति निशाराया शशां के वंदं शिवयागे र्प्या गिरी शं श्रिया लक्ष्म्या हरिं विष्णुं योजयतः संयोगं प्रापय
तो विधेरपि ब्रह्मणे पि स्वारसिकः स्वध्याकारी प्रयासः प्रयत्नः परस्परं मिथः योग्ययोः समागमाय मेव नायत्र
तीतः स्यात्तः। पूर्वोक्त दृष्टं तेन ब्रह्मास्वरसत एव परस्परं योग्ययोरेव समागमं करोति न त्वयोग्ययोरिति अतो
न त्वपित्वेव योजयिष्यतीति भावः। स्वरसेन वरति स्वारसिकः। वरतीति ठक्। स्वशब्दस्य दारादिषु पठितत्वा
त्तत्र तदाह विधेरप्यनुज्ञा नासौ वरसि करतियद्यपि भवितव्यं तथापि स्वागतोदिषु दर्शनात् स्वाधिक स्वाभावि

१३

निशाशशां के शिवया गिरी शं श्रिया हरिं योजयतः प्रतीतः ॥ विधेरपि स्वारसिकः प्रयासः परस्परं योग्य समागमाय ४८ + ५

वेलातिगरेण गुणाब्धिर्वेणिर्नयोगयोग्यासिनलेतरेण ॥ संदर्भते दर्भगुणेन मल्लीमालानमृद्धीभृशक केशेन ४९२

कादिभाषाकारप्रयोग दर्शनाच्च दृष्टिरेवेति तयो। एवमन्यत्रापि दृष्टव्ये ॥ ४८॥ अन्य निराकरणेन नलस्यैव
त्वं योग्येति आहोवेलेति। वेलांमर्यादामति क्रम्यगच्छति एवंभूतोयः स्त्रेणः स्त्रीसंबन्धी गुणा बिः सौं दर्भदिगुणस
मुदस्तस्य वेणिः प्रवाहरूपा समस्तसौं दर्भदिगुणभाजनं त्वं न लादितरेण वरेण सहयोगयोग्या संबंधयोग्यानासि
नमवसि। यतः मल्लीमल्लीमाला पुष्पमालाभृशक केशेन अतिकठिनेन दर्भगुणेन कुशनिर्मित दोरकेण न सं
दर्भते प्रथमो मल्लीमालायाः कुशदोरकेण पुंफनमनुवितं तथा तन्नलव्यतिरिक्तेन योग इति विप्रमन्दे ॥ ति
भावः। वेणिर्नदीप्रवाहे कवोच्चय इति सीरस्वामी। स्त्रीसंबन्धिनः स्त्रेणाः स्त्रीपुंसाभ्यामिति नञ्। वेणि इति संबुध्यं
तं वा। तन्नलं तत्तादृक्। मल्लीवोतो गुणे तस्या नल प्राप्ते प्रकारं तरेण हेतुमाह। विधिमिति। अहं तस्य विधेः यानं
विधाने तस्य धुर्योभारवाहकस्य नलकेतेर्नलक्रीडायाः योग्या उचितं वधूस्त्विति नलक्रीडायोग्या का त्वयानिर्मि
तति स्त्रीस्त्विति विधिं ब्रह्माणमष्टमेव पृष्ठवानेवातेन किमुत्तरितमित्यत आह। नलकेलियोग्या मे मीरवितेति त
वनाम्ना वर्णा इव कर्णोपायाः संक्रीडति उत्तरत्वेन मया श्रुताः। सम्पगेव किमिति न श्रुता इत्यत आह। कस्मिन्
ति अस्पृष्टाणां श्रुतिरप्यस्य चक्रे संक्रीडति कजतिसति रयोगकृजनेन सम्पङ्गा कर्णीति भावः। यरिनिश्चये

तिङ्गी प्र४४८ ॥ ७ विधिं वधूस्त्विति नलमेव तद्यानमुग्यो नलकेलियोग्या ॥

तन्नाम वर्णा इव कर्णोपायाः संक्रीडति च किंचक्रे ॥ ४९० ॥

स-३

ने.२.री-
१४

अन्येनपत्यात्वयियोजितायांविज्ञात्वकीर्त्यागतजन्मनोवा॥जनापवादार्णवमुत्तरीतुंविधाविधातुःकतमात्तहस्यान् ५१+३

नावस्यतदास्तवकार्येसिद्धेस्तदर्थस्वस्मिन्मादगानाभविष्यदितिक्वाष्टप्रयोगः।वक्त्रचक्रेहंससम इति
कवित्वयुग्मःतदहतीतियत्र।संकीर्ति।समोःकजनाइतिप्रतिषेधाछना।५॥ब्रह्मणःस्वव्वनान्यधाकरेता
बाधकमाह।अन्येनेति।वाअथवानिश्चयेवात्वयिअनेननलातिरिक्तेनपत्याभर्त्रीयोजितायांसत्यावित
त्वकीर्त्यासर्वज्ञत्वयशसेवगतमति।क्रांतेजन्मयस्ययेनवाएवंविधस्यविधातुःजनापवादार्णवस्तसर्वज्ञेन
प्राणारदमनुवित्तकप्रमकारीतिलोकापवादसमुद्रमुत्तरीतुंकतमाविधाप्रकारःतरीनोकास्यात्अपितुनका
पोत्यर्थः।सकलेनापिजन्मनायसर्वज्ञत्वंब्रह्मणार्जितंतदेकस्याःतवान्यधाकरणेतदेवेगमिष्यतीभियानले
नेवयोजनीयेतिभावाः।समुद्रंतरितुंकाविचोर्भवतिजनापवादार्णवंतरितुंनकापीतिभावः।स्त्रियांनोस्तरणिस्त
रीरित्यमरउत्तरीतुंवृत्तोवेतिरीर्घः।तरेत्यनयातरीःअवितस्तेत्रिभ्यईः॥५॥अभिप्रायंज्ञातुमुपसंहरन्ना
ह।आस्तामिति।हेमैमितत्तनलवर्णनंतवतघोषत्वप्रतिपादनंवास्तांतिष्टुनकर्तव्यमित्यर्थः।यतःअप्रकृत
स्यवित्तयाकथयाः।लंनिःप्रयोजनत्वात्।हेतुचिमशाल्वेअतिदूरानयनात्अतिवलेभशंअमितासि।सोहेत
रत्रागःअपराधंपरिमाणुकामःअपनेचुकामःसर्वतवकिंईप्सितंकंमनोरथंविदधेकोमिअभिधेहिब्रूहि॥ १४

आस्तांतदप्रकृतचित्तयालंभयासितन्विश्रमितातिवेत्तं॥सोहंतदागःपरिमाणुकामस्तवेप्सितंकंविदधेभिधेहि ५२ ३

इतीरयित्वा विरसमपत्री सराजपुत्री हृदयं बुभुक्षुः ॥ रुदे गभीरे हृदि चावगाढे शंसंति कार्यावतैरंहिसंनः ५३ १

न-३ अप्रस्तुतचित्तयेतिवारणार्थयोगे लतीया ॥ पश ॥ इतीति ॥ राजपुत्र्यानेम्याहृदयं नले चुरागो विद्यते न वेति
मनो बुभुक्षुर्जितासुः सपत्री हंसः इति पूर्वोक्तं ईरयित्वा च्छा विरसमपत्री मभूत् ननु नला चुरागस्त्वयिविद्य
ते त्वमपि लेचुरक्ता भवेति प्रकटे किमि नोक्तवानित्यत आह ॥ हियस्मा रुभीरे गंभीर्ययुक्ते रुदे जलाशये गूढमि
प्राये हरिव अवनते आलोडिते ज्ञाते वसति संतपंति ताः कार्यावतैरं करणी यंतरा पथं कार्यस्य प्रस्तावं वशं
ति कथयंति ॥ गंभीरं रुदमनालोड्या नोत्रोत्तरितव्यमिति तरणामार्गं यथा कोपिन कथयति तथा आशयमविहाय
बुधस्तदग्रे कार्यविशेष प्रस्तावं न करोति अतस्तदमि प्राये ज्ञात्वा तस्यो नला चुरागप्रकाशनं कर्तव्यमिति नला
चुरागमप्रकाशे वत्स्मीव भवेत्यर्थः ॥ राजपुत्रीति हृदयस्य गूढाशयत्वं ॥ विरसमेति व्या ३ परिभ्योरम इति पर
स्मैपदे ॥ हृदयं नलोकेति धृष्टी निषेधः ॥ पश ॥ किं विदिति ॥ साष्टपिबीडपुत्री भैमी मुहूर्तं स एव मात्रं मनसांतःक
रणेन वाच्यं वक्तव्यं वचने विविक्त्य विचार्य पतत्रिणं हंसं जगाद किं न तावचनविवारणे क्रियमाणे किं विदीषधः ॥
॥ पश ॥ किं विदिति ॥ साष्टपिबीडपुत्री रश्मी नावक्तुः विलोलश्च वलोलो लेर्मस्तकं यस्याः सा तपस्तप्तुं तसो दय्येण
मिलापमिच्छा शयाति प्रसन्नत्वेन वक्त्रेण मुखेन हृणी कृतो न्यस्त इदं दुश्चंद्रोदयया ॥ तिरश्चीने विभाषां वेरदिकुस्त्रि

किं विदित्वा निबिलोलमौलिर्विलोचनं मनसा मुहूर्तं ॥ पतत्रिणं साष्टपिबीडपुत्री जगाद वक्त्रेण हृणी कृतं दुः ॥ ५४ + ४

म-३

ने-२-टी-०
१५

धिकापले वसिमवत्सलत्वं यत्नेरणादुत्तरलीभवंत्या ॥ समीरसंगादिवनीरभंग्याभयातदरुत्स्वमुपदुनोसि ॥ ५५+२

यामिति स्वार्थे ॥ युत्रीति शार्ङ्ग-रवादिपाठात् ॥ ५५ ॥ आत्मनो नुवितकारित्वमाहा धिगिति हे हे स वापले वं वल
त्वविषये यद्भिन्नमवसलत्वं वसस्पवालस्य भावो वसिमावालत्वं तेन यद्दत्तसलत्वं सस्नेहत्वं वा तत्वेन वापलविषये यत्प्री
तिमन्त्वं वापलोणीकरणमिति यावन्न द्विकेनि यमनुक्तिः ॥ यतः यस्य वापलस्य प्रेरणान्नियोगाद्यदधीनतया उत्त
रलीभवंत्या अतिशयेन वं वलीभवंत्या मया यश्चाह गित्वा तदस्य उदासीनत्वे उपद्रुतः पीडितो सिनस्ते उपद्रुतः
पीडितो सि। कथेव सती रसंगाद्वापु संवंधात् वं वलीभवंत्या तीरभंग्येव तरेण रूपया उदकरवनया तटस्थः कूल
स्योपथो यद्भूयते ॥ निरपराधत्वं पश्चाद्वगित्वा मया पीडितोऽतो ह मनुवितकारित्वे वेति भावः ॥ वस शशत् ॥ ५५ ॥ आत्मनि
दिवादिमनिचू। तस्मादेव वसो साभ्यामित्यभिनामुवतिलचू। तथा वसल इति स्नेहवाच्यते ॥ ५५ ॥ आत्मनि
दा र्वकं हे मस्तुतिमाह ॥ आदर्शेति हे हे स दर्शनीयोतिरमणीयत्वं खलु निश्चयेन उत्प्रेक्षे वा स्य तया निष्
पटतया कृत्वा सतो साधू नो तावत्प्रथमं आदर्शतां दृष्टं ततो प्रयासि आ प्रोषिकिं हे मस्तुतिमाह ॥ आ दर्शक
दयं निःकपट इति प्रश्ने त्वमेव प्रथमं दृष्टं तयो गोसीत्यर्थः ॥ अप्रवनिर्मलतया दर्पणतुल्यासि ॥ दर्पणे पि
सतामवलोकनीयः श्रीकामे प्रातरवलोक्यते चानिःकपटतामापराधः प्रतिविंवितः दर्शतां च समर्थयेत् ॥
आदर्शनां स्वच्छतया प्रयासिसतां सतावत्त्वलुदर्शनीयः ॥
भागः पुरस्कृतीति सागसं मां यस्यात्मना दप्रतिविंवितंते ॥ ५६+४

अनार्यमप्याचरितं कुमार्या भवान्ममक्षाम्यनुसोम्यतावत् ॥ हंसो विदेवांशतया सिवंश्च श्रीवत्सलक्ष्मेवा हि मह्यमूर्तिः ५७६

श्राव्यगनात्सापराधोमोपुस्कुरुते मया सितुश्चि श्रमि ते त्यादि वचनामो प्रतिप्रियभाषिणि यस्य तवात्म
नित्वरूपे इदमागः तदस्य पीडनलक्षणममापराधः प्रतिविंबितः सो हंतदाग इत्यादि वचनात् त्वयामरपरा
धः स्वीयत्वेनैव स्वीकृत इति सतां स्वभावायं अन्यापराधं स्वात्मन्यारोपयंति। खलु किमर्थं आदर्शतां प्रयासि किं
ततोपधिकः। आदर्शपुरोयथा स्थितं वस्तु प्रतिफलति त्वयि तु सापराधे वस्तु निपुरः स्थितेपि अपराधलक्षणे
धर्मः प्रतिविंबितो न तु सापराधो धर्मी त्यादर्शादधिकवादाश्चर्यं रूपोसीति ॥ ५८ ॥ स्वापराधं निश्चित्य तत्समा
प्रार्थयते। अनार्यमिति सोम्यसुंदरनवान् कुमार्यावालायाः मम अनार्यमनुवितमपि आचरितं आचरतां तावत्प्रथमे
स्वाम्यनुसहतां। इक्षितप्रश्नोन्नरे तु यश्चादृक्तव्यं अतस्तस्य पराधः दांतदेय इति कुमारीपदे राजपुत्रापक्षिणि म
यि प्रार्थनमनुवितमित्यत आह। हंसोपि चंदेवांशतया वेगोसि पूज्योसि देवांशत्वं ब्रह्मवाहनत्वान्यथा नुपपत्त्या।
ततः प्रार्थयस इति भावः। क इव श्रीवत्सो लक्ष्मीविद्गं यस्य मम्यमूर्तिर्मम स्वस्वरूप इव वित्तुः श्रीवत्सविद्गो देवांशो
मत्स्यापि श्रूयंते तथा च। सोम्य तु सुंदर इत्यमरः। स्वभावाधिकारे सोमाघरणे विधौ नास्मैति विंत्ये सोमस्य चंद्रस्य
ये सोमी सुधातामर्हन्ति देवादि त्वा घप्रत्यये सोम्यदेव नुत्येत्यर्थ इति समर्थनीयं ॥ ५९ ॥ दर्शनं कति छां रेकातव

स-३

ने.प्र.टी.
१६

मस्तीतिमाधिससिकां त्वदीक्षामुदं भद्रहोरापियातिशेतां॥ निजामृतैलेचिनसेचनादापृथक्किमिदुःसजतिप्रजातां॥
मितं किंविदधरत्यस्योत्तरः॥ माह। महितिं यामुत्तरहर्षः मद्रहोरा मन्त्रेन योस्त्वदीक्षामुदं त्वदवलोकनज्ञातम
पिहर्षं अतिशेतां अतिक्रामतु तस्मादपिहर्षादधिका नवतुल्यतां कामत्प्रीतिमममुदं आधिससिआधातेक
तुमिससिसाकापि नास्ति एषेव ततोऽप्यधिकेति भावः। एतदेव दृश्यं तेन इह यति। वा इवार्थः यथा इंदुर्विजामृतेस्वी
यथा पूषे प्रजानां लोचनसेवनात् नेत्रसेकात् पृथगन्यत्र अधिकं किमिव सजति अपि तु नेत्रसंतोषादन्यत्र किम
पि तथा त्वदीक्षादधिकं किमपि मदीक्षितं नेति भावः। अयमभिप्रायः। वेदस्य लोकानो नेत्राह्लादकत्वमेव न
त्वज्रामरत्वादिकरणासामर्थ्यं तथा त्वादृशा नामपि दर्शने न नेत्राह्लादकत्वाधिकाभिलाषकरणसामर्थ्यं। इति
तस्याभिमानोत्पादने न नलप्राप्तिपर्यवसायी मे संतोष इति सूचितं। तस्माद्यथा मम संतोष इति सूचितं। तस्माद्य
थाममनलप्राप्तिस्तथा यतस्चेत्यर्थः। सेचनात् पृथग्विनेति पदं मी। पत्नाननुत व कामनोरथस्ते वदेत्यत आ
ह मनस्त्विति हे हे ससमनोरथः कंठपथं कंठमार्गे वचनगोचरे कथं केन प्रकारेण यातु अपि तु न केवापि सकः तु
पुनर्यत्र मिलोषमनः अतः करणं जालुकदाचिदपि नो मृत्तिरिति। अतः करणस्याधोदेशत्वात् कंठस्यैव ईदृश
त्वादित्यर्थः। अपरथोपि गर्तपातारिनास्तत्रः पंधानं नावतरति। सर्वत्रापि मनसो गति साधनत्वादभिलाषोपि म
मनस्तु यं नो मृत्तिरिति जालुयातु मनोरथः कंठपथं कंठमार्गे वचनगोचरे कथं केन प्रकारेण यातु अपि तु न केवापि सकः तु

१६

५९

५९

वाचं तदीयां परिपीय मृदि मृदी कया तुल्य रसां सहसः ॥ तस्या ज तोषं परपुष्ट घृष्टे मृणां च वीणा कणिते वितेते ॥ ६० ॥

न सोरधः ॥ अथ च यो व कुमपि न शक्यते सकर्तुं कथं शक्यत इति दुःसाधत्वे तदेवाह नाम संभावना यो अ
लज्जा निर्लज्जा सा धर्मसा ॥ धर्मित्यज्ञाना न सती कावाला हि गराजस्य च द्रव्यपाणि नाग्रहमिलाघं ग्रहणमिला
घं कथयेत् ॥ अपितु हस्तेन चंद्रं ग्रहा तुं मम वांछेति कापि न कथयति ॥ हस्तेन च द्रव्यं तिर्यथा शक्यत तथा मन्म
नोरधकं प्राप्तिरिति भावः ॥ हि जेति संवृद्धिः नाज्ञं च द्रव्येति वा ॥ अपवस्था मिलाघं कथयति हि ज्ञानां राजा संघा
नलः ॥ तद्विवाहे छांका कथयेत् अपितु कापि नल विवाहे छांममेति कथं कथयेयमिति भावः ॥ अपवसलज्जत्वा
द्वक्तुं न शक्यत इत्याह हे हि जराज कास्त्री पालिग्रहे विवाहे ॥ मिलाघमिच्छां निर्लज्जा सती प्रकरयेदपित्वेव
प्रौढव कथयति नवाले त्वर्थः ॥ परा ॥ वाचमिनि ॥ सहसः मृदी कया द्राक्षा या तुल्यः रसो मधुर रसो यस्याः तो मृ
दी कोमलो तदीयां भेमी संबंधिनी वाचं परिपीत्वे वं प्रोया कर्ण परपुष्पा नो को किलानो घुष्टे कूजिते ते संह
र्षं तस्या जतथा वीणा कृणिते वीणा निनादे पिष्टरणे जु गुप्तां वितेने च कारापिक कूजितवाणा कृणिताभ्या
मपित दा कौमला सरलवेति भावः ॥ मृदी का गोस्त नीद्रा ह्येत्यमरः ॥ मृदी का वो तो गुणा च वनादिति टीप्ते ता
संज्ञायां कनिकेण इत्यस्य संज्ञा पूर्वक विधित्वा दुस्त्वत्वा भावः ॥ घुष्ट इत्यप्रतानार्थत्वात् सुषिर विशद न इ

अथोप्यनेवाकिमियद्वयस्याचिनेकपक्षेद्यामयिविद्येतयः॥यत्रांधरोकोःकिलनेनसोपिजिह्वेनेरेवेप्रहतप्यवाप्य॥६३॥

पद्योत्रेतःकराललणेकमगम्यतिसस्त्रेमार्गेपिविधेतासभवत्यात्रवाप्यतेप्राप्यतेवानिश्चये।वदधा
रणदण्डेनेनयत्रस्यार्थस्पृष्टः।प्रापत्वंइत्यत्रकिइयद्वोरवकिमर्थतत्रकार्यमित्यर्थः।अथपरविचित्रगोचरे
विषयःसुखेनज्ञायतेइयद्वोपनंतस्यकिमर्थसमयाज्ञातइत्यर्थः।एकमार्गेस्थितेवस्तुसर्वेरेपिज्ञायते।दण्डो
तेनइडयतिकिलेतिश्रुतो।यत्रवृत्तस्त्वणिवेतसोपिअंधकारःयतोवाचोनिवर्त्ततेअप्राप्यमनसासुहेनिष्ठुते
र्यन्मनोगोचरोनभवतितदपिस्वप्रकाशब्रह्मेतरेरेनलसेरवाप्यप्राप्यप्राप्यतइत्यर्थः।किंपुनर्मनोगोचरः
ततश्चस्त्वस्मदृशिनामयातवाभिप्रायोज्ञातएवत्वयाकिमितिगोप्यतइतिभावः।वर्त्मन्येकपदीतिवाजि
त्सस्तुक्कुटिलेनइत्यमरः।एकपरीसंख्यासुपूर्वस्येतलोपेपादोनतरस्यामितिउ।पिपदादेशः।अ
वाप्येशकिलिङ्केतिह्रस्वः॥६३॥मदुक्तमज्ञानत्रेवावभिमानेनज्ञातमिवदसीत्याशोकायामाह॥इति।इ
शेषेअस्त्वस्त्वविधेअर्थमभ्येअणिमूलत्वंयदेअर्थतस्यविवर्त्तस्तात्विकोन्यथाभावस्तत्त्वतोणिमेश
र्यवज्ञातोमभ्योयस्यास्तसंबुद्धिःहेहेशोदरि।त्वेतोकेशोब्रह्मतस्यलोकेशयालोकेवर्त्तिनःलोकाजना
स्तेषामभ्येअज्ञेयत्वमित्येवमपिमोएवंभूतमवजानीहिप्रजयवाकिंनतेमृष्टाअसत्यंतस्यानभिज्ञाअज्ञात

त्वत्तनीयत्वाध्वकामिति द्वितीया। गम्यादिपावादा। तदिति सावलंकाव तच्च वस्तु तत्तन पुंसकमन पुंसकेनेति एकशे
 षः पात्तिकमेकचंवा॥ ६६॥ शीतितातेन पत्ररथेन पक्षिणा इति पूर्वोक्तप्रकारेण रितो क्ताद्रीणा निजाभिलाषकथ
 न प्रस्तावेन लज्जितास्मानि लक्ष्यं प्रापको ह मिति ते नोक्तवा इष्टा इष्टादयुक्ता विस्मितेति यावत्तमेमी इति स
 रा अत्रोचत। इति किं मदीये चेतो लंकोन अयते प्राप्नोति अभिलषतीत्यर्थः। अन्यत्र चान्यत्रापि कुत्रापि राजनि
 वानवने वसाभिलाषा अथ वनलेन लनामानराजानं कामयेतो तदिति निक्तेन्यत्र वस्तुनि नेवसाभिलाषा इति
 श्लिष्टमवोचत। तत्स्वरथां उजा इत्समः। द्रीणा नुदविदेति निष्पन्नत्वं। अप्राप्य वस्तु प्रापको ह मिति हं सो
 क्ति श्रुत्वा हृष्टासंगमांवा। ततश्च हृष्टे लो महर्षविषवा हृष्टे लो मस्ति तेव इदिकल्पः। एवं सर्वत्र ते यो किं तिवस्य
 नेन ग्लसतायोरेव रूढि गुणयोः प्रतिषेधात् कामयत इत्यत्र त्वनि ग्लसतात्वादप्रतिहतप्रसस्तपि डि रूढिरि
 ति ज्ञेयं॥ ६७॥ विचिंत्येति। वक्रो गसेत कानोपते गानोपक्षिणो शक्रः राजा हे सो विस्पष्टं प्रकरमभाषमाणमेवांने
 मी जगारोक्तवान् किं कृत्वा बालजनस्य शीलं स्वभाव एव दुर्लभत्वादतिगहनत्वाच्च शैलः पर्वतस्तैल ज्ञा रूपा यो न
 याम उन्नी उन् अनेगः कामस्तद्वक्षणे नागो ह स्ती यत्र एवं विधं विचिंत्य विचार्यो कामपीडितो पिवा लाजनेन लज्जया

काममाद्यापस्त्राभिलाषं प्रष्टुं न कथयतीति विचार्ये विस्मय एवार्थमेतामाह स्मेत्यर्थः। अथ च पर्वतनद्यो हस्ती मज्जती
त्युक्तिः। वक्राणामानसो कस इत्यमरः। नृपेणेति हेनैमिश्रेषकवेः पूर्वपक्षकर्तृके पाणिग्रहणे मम वांछेति अनंतरं मे
मनो न लभिलष्यतीति वज्रिष्टकवित्वकारिणा भवत्यास्तव क्रमेण कानामवालावेतो न लं कामयत इत्यादेः श्लो
कद्वयस्यार्थः अभिप्रायः सुधिया विदुषापिकेन विना श्लेषि अज्ञायिमं दप्रतेन मयानाज्ञायीति किं वाच्यं। अथ
च विदुषां श्लेषादिविवरणे पदनामयानाज्ञायिकि अपितु ज्ञात एव किमर्थं गोपायसीति भावः। स्वधियेति पाठे
स्वीयबुद्धेवनत्वम्यबुद्ध्या॥ ६८॥ यदि ममाभिप्रायो ज्ञात एव तर्हि लज्जोत्पातयित्वा मां पुनः किमिति वादयसी
त्याशं क्वाहा तच्चेत स इति। तुः पुनरर्थो अहं बालभावाच्चैवेतत्तत्तव मनसः स्पर्धय विपर्ययं वांचत्यं संभाव्य संदि
त्यपुनस्तममज्ञ एव तवाभिप्रायं त्रजानान एव भाव्यस्मि। तदज्ञ इति पाठे श्लोकद्वयार्थस्यास्य इति वा। एवकार इवा
वाज्ञातोऽप्यर्थः किमित्यज्ञात इत्युच्यत इत्याशं क्वाहा। हियस्मात्तद्वा लत्वादेव लोलशीले चंचलस्य भावेवाला हृदि
वाला हृदयलसणेन तत्तत्स्वविषये स्मरोपि हरमीषदपराद्धे घुः व्युत्सायं कः स्यात्तर्भवेदिति संभाव्यते। कामस्या
पिमनो भवत्वान्नेनापियत्तज्ञातुं न शक्यते तत्रान्यस्य का कथा वालानां वित्तवांचल्या न्नलाभिलष निश्चयाभावात्त

एव तातोस्मीतिभावः अतो निश्चयार्थं पुनर्वाद्यामीत्यर्थः अथ वच्चात्वा नामत्य कामत्वात् काम वाणस्तथा। न प्रीडयति यथा त
 रुणीनामिति तस्य व्युत्पत्तसायकत्वे युक्ते। अन्योपि धानुकश्च बलेन ह्ये व्युत्पत्तसायको भवति। भाव्यं स्मिन्वामीति धातुसं
 वधे प्रत्ययः। अपिः संभावनायां। ७॥ निश्चयाभावे माह शेररा जा बोधयितुं शक्यो नेत्याह। महीति। सनेषधेऽङुः निषध
 देशो इव जनानां इंदुरा ह्लादकः मल्लामहे इव त्वे लुप समात्। तत्तस्मान्मद्धि धेनविश्वास्पेन पृथग्जनेनेव नीवजनेने
 वसनलः इच्छमेववाला हृदयचंचलत्वसमर्थनप्रकारेण सनलः संशयकंप्रसं देहचंचले इह दू नलाभिलाषलेत्त
 प्रयोजनं कार्य इत्यमेव अविचार्यैव वाक्यं बोधनीयः केन प्रकारेण ज्ञायनीयः। यथाऽविश्वासेन मूर्खेण भयं त्यक्त्वा रातोऽ
 ग्रे विचार्य यत्किं विदुः अतस्तथा मया अनिश्चितं वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः। इत्यमेव वा नया त्वया हे यथा हे बोधितः तथामया स
 कथं बोध्यं न इति वा पृथग्जनः स्मृजो नीचे मूर्खे वेति विश्वः मल्लामहे इव सप्तमीतियोगविभागात् समासः। घृष्टा समासो
 वा गतिबुद्धिनिर्कर्मत्वे बोधनीय इति कर्मणि कृत्यः पूर्वोक्तमेव इदमिति पितुर्न योगेन। आत्तयानि जे लुया वास्व लुया
 वात्वं यदि अन्यं न लभ्यति रिक्तं युवानंतरु एं र एणैत हिं लुद धं नु म्पत्वं समे नी प रि एत येति अर्थित्वं कृतियाच्चा
 कारिणि मयि निषधेश्वरस्य नलस्य कीदृक् कीदृशी प्रतीतिर्विश्वासः स्यात् प्रतारको यमिति तस्या बुद्धिः स्यात्। निश्च

यं विना संस्थाये वक्तुं न युक्तमित्यर्थः। यद्यर्थे यद्विधेति। का दृग्बन्ति वावश द्यो यो जनीयः। अर्थित्वं हति कृत्तः क्विपित्तु क॥
 ७२॥ संदिग्धे कार्ये त्वं यापि नाहं नियोज्य इत्याह त्वयेति। त्वया पिशं कित वि क्रिये संभावित वरांतर वराणां लक्षणविका
 रस्मिन् विषये विवाह लक्षणे निधानं योजयितुं किं वा किमिति अहं अधिक्रिये अधिकारी क्रिये अस्मिन् अधिकारे न
 योऽयं इत्यर्थः। हे उर्ध्वीपति पुत्रि राजपुत्रित्वं इतो विवाह कार्यात् एष क्व अन्यत्र यद्यत्प्राप्यसे। याचसे अहं तत्स
 र्वमपि कुर्वे साधयेयं। प्रार्थयसे कुर्वे इति वर्त्तमान सामीप्ये लक्ष्॥ ७३॥ अथ इति। धरित्री पुरु हत पुत्री एध्वी इषु
 त्रा पुन रत्वे। किं कृत्वा अथः कर्त्तव्यं प्रविष्टः कर्त्तव्यं तर्गतास्ताः एध्वी क्तास्त द्विरोहं सवाणीः वेमत्येन असे मत्या धुतेन कं
 पितेन मूर्द्धा विभूये वनिरस्पेव। किं कृता क्रियो पितृत्वा या अपि श्लथी कृतः अनुबंधोऽनुसंधानं यथा। अथः प्रविष्ट
 इवेति केचित्। तदा प्रतिकूलत्वा नुता इति इवेत्युक्तं। अथ नमि कर्त्ता प्रविष्टस्य कीटादेर्निशकरणं शिरश्चालनं क्रि
 यते। यालज्जा सर्वथा त्यक्तुं न शक्या सा पितृत्वेति अपिशर्षः। वेमत्यं दृढादिपाठात् भावेऽयं। कर्मधारयादास्वा
 र्थतापकारः। ब्रूजो जित्वा द्वेस्त इ॥ ७४॥ दृष्टं तद्वयेन पितृ कर्त्तृकं न लभ्यस्य कर्त्तृक परिणयं निशकरोति श्लोकद्व
 यना। नम अन्यस्मिन् नतवति रिक्तयवशय पितृ कर्त्तृकं दानं प्रतिदिश्ये पितृ निशेगे नेत्यादिर्या कल्पना शंका तर्कः। ए

छातावतकल्पनात्तरीयेहृदिवेदः वेद इ प्रमाणभूता इति चेत्तर्हि त्वं निशोपि शोत्ररपि सोमाच्च द्रादितरोच्यं कांतं प्रियं तत्
 स्य शंकां त्रस्य वेदस्य अग्रेसरं पुरोवर्तिनमोकारं कुर्याः अंगी कुरु वेदस्य अग्रेसरश्चादौ आंकारो भवति शोत्रं च द्रादितरोच्यं
 कांतो न तथानलतिरिक्तो ममेत्यर्थः मत्कर्तृकं दानं वा अग्रेसरं पुरोवर्तोयेषु भर्तृरिति ॥ अत्राघं दंतमिति पूर्वनिपा
 तमकृत्वाऽपशब्दस्य मरनिपातकरणं सप्तमे कवचने न विद्यते ममेदंतत्वात् यथैतत्तदग्रेसरमित्यादयः प्रयोगा गत्यतः
 सरति अग्रेण वेति समर्थनीयाः ॥ ७५ ॥ सरोजिनीति ॥ हे हे ससरोजिन्याः कमलिन्याः मानसरागः अंतःकरणचुरा
 गस्तस्य वृत्तेः सद्भावस्य स्थितेः अनर्केण सूर्यादयेन सह संपर्कं संबधं अतर्कयित्वा अविचार्यतवेयं ममानेन न
 लब्धतिरिक्तेन पाणिग्रहः परिणयस्तच्छेकिता तत्र वमहीयोती वमहसाहसिकं साहसिकत्वं अहो आश्चर्यं सूर्या
 तिरिक्तः कांतः कमलिन्याश्च नृहिनलातिरिक्तो ममेति भावः सहसा विचार्यैव तत्र ते साहसिकः अंतःसहोभ
 सावर्तता इति तत्कालं ततो ब्राह्मणदित्वात् ७६ ॥ पुनरपि द्वितीयं पदं निराकरोति साध्विति हे हंस एतत्त्वया
 साधु सम्यक् कृतं किंतं न हितं किल उपहासे यत्तस्मै नात्मने वक्ष्ये या अनलं नलादन्यं संश्रियिष्या किल चेत्तदस्य
 र्थं यद्यर्थे वा नलादन्यं चेत्संश्रियिष्ये तर्हि तु पुनः अनुना नलेन विना नलप्राप्ताभावे स्वात्मनि विषये स्वे प्रहीरं कर्तुं

तिर

४ ल

अनलमग्निमेव संश्रयिष्ये। न तु त्वं नृपुतो न ले मृष्टागिरं मिथ्यावाणी के कर्तुं न ला दयं संश्रयिष्ये। त्वे न्यो नो गी क
शेषित हि अग्ना वा त्मघातं करिष्यती तस्य पुरस्तात् कथयेति भावः। स्वात्मनीतिकर्मा विवक्षया सप्तमी ॥७॥ एत द
वने प्रतारणा मात्रं न तु सत्यमित्यत आहो मरिति। हे हंसयस्तर्कस्त्वं पुनर्महिप्रलभ्यं मया प्रतारणीयं आह सतर्क
तस्य प्रतारणस्य फलं प्रयोजनं तदिष्यिष्यां वा धि किं नृकः। प्रतारणस्य फलं किमिति न वदति। न वदति चेन्नास्त्येव तत्
ततश्च अशक्या शंका येन एव विधाय्यभिचार हेतवोऽज्ञानादयो यस्याः यस्या व्यभिचार कारणां शंकि तुं न शक्य
ते एवं विधाः व्यभिचारिणी वाक्यदिवेदानवेदवत्प्रमाणभूतान भवेत्तर्हि के तु पुनर्वेदाः संतु। अत्राभिचारित वाक्य
मेव वेदत्वं। एवं विधायानपि वाचोऽप्रामाण्ये वेदस्याप्यप्रामाण्ये स्यादित्यर्थः। पूर्वश्लोकोक्तं म दचः अन्यथा शंका
विहाय सत्यमेव तातं व्यं। विप्रलभ्यं योरदुपधादित्यत्र। शक्येति शकिस हो श्वेतियत् ॥७॥ पुनरपि पूर्वोक्तं
पितुर्नि योगेत्यादिपक्ष इयं युक्त्या निराकरोति॥ अनेष धायेति। ततः पिता वेत्त शरीर शेषां शरीरमात्राव शेषां
मां अनेष धाय नून व्यतिनिक्ता यत्तु होति रसति तर्हि कुशानावेव अग्नावेव किं न जुहोति वक्तावेव मां किमिति
नक्षिपति। वेदति किमः प्रश्नार्पत्वेन न ज्ञानिषे धार्पत्वेनैव व्याख्यायो अंगी कृत्याप्याह। यद्यप्यन्यस्मेदास्पतिन

धापिममप्राणानां नाथं नलस्तं एव। नुरेवार्थः। यतः नूनं निश्चितं सपिता तन्न जन्म अपत्यं तस्य तनुः शरीरं तस्यैव ई
 ष्टे स्वामी। तदधीनस्य शरीरस्य यत्किं विक्तेरो तु प्राणास्तु न लाधीना एवापि तत्कर्तृकं भादानेन लोदेशे नाग्नौ ज
 न्मांतरे पितृप्राप्त्यर्थं प्राणोऽस्त्यस्यामि। यं यं वापि स्मरन्भावमिति ह्यभवचनात्। जन्मतनोरिति अधीगर्थेति
 प्रष्टव्यं। इतः पृथक् प्रार्थयेत्युक्तं ह्ययति। तदिति तस्य नलस्येकं केवलं दासीत्वं तच्च तत्परं वस्तु तस्मा
 त्सकाशात्। सुरये उल्लेखे मदीक्षिते ममाभिलाषे यत्र विधिस्तु ता कर्तृकामत्वं तस्माद्ध्वितं। काचो न साधि
 तिवा। नलदासीत्वा ह न्यत्र प्रार्थय इति भावः। नलस्य दासीत्वं सम्पत्कृत्य न्यस्य मदीक्षित्वेनेत्याह। नलिनी कम
 लिनी सुधाया अमृतस्याकरणे लये नापि अहेति नाहेतिः सूर्यस्मादेव न सूर्यव्यतिरिक्तेन सुधाकरणे च दे
 णा किं विधेते कुरुते अपि तु न किमपि। सूर्ये नुरागवाङ्मत्या च देतद्भावादमृतं शृणोति तस्येन रोचते तन्नाम
 मेत्यर्थः। सुधाकरणं प्रथमं योगिकं द्वितीयं योगिकमिति न पुनरुक्तिः। तदेकदासीत्वं परदहस्तनः सका
 शादधिके मदीक्षिते ते विधिस्तु तास्तीति यत्तत्तस्माद्ध्वि अत्रु वितं तादृशस्य मदीक्षितस्याभावादित्यर्थः
 तिवा। एतदेव द्रवयति। तदिति तस्मिन्नेव एकं केवलं लब्धं अभिलाषुकं एवं भूते मे हृदि अनर्थं अमलं वि

तामणिमपि अनुवितं तादृशस्यमतदाख्यरत्नविशेषमपिलब्धुं प्राप्नुवितामनोरथो नास्ति किं पुनर्पुनरांतरमित्य
 परार्थः यतः मम विज्ञेयसकलत्रिलोकोत्तराः श्रेष्ठभूतः वतुः सृष्टिकलासहितः त्रैलोक्यश्रेष्ठश्चेति वा पद्यवद
 मणीयाननः स एव न लएको निधिः स एवैकोतः करणे मया ध्रियते न वितामणिः अपचपद्यो निधिर्मुखमा
 र्थ्यस्यैवं भूतो निधिः स एव न च निधि रूपः किं वितामणिनेति भावः निधीयत इति निधीः कर्मणि उपसर्गोः
 किः ॥ ८ ॥ ममाभिलाषः कर्तव्यश्चेन्मदुक्तं अवश्यमेव कर्तव्यमिति स्वा नुरागपूर्वकं श्लोकदशकेन हंसं प्रवर्त
 यति श्रुत इति सो निर्विनीयस्वरूपो नलः मया हतद्विजारी मुखा धृतः तथा हरिस्तु सर्वा सुदिक्तमोहा त उ
 न्मादवशा दृष्टश्च सर्वजगत्तमयमेव दृष्टं इति यावत् तथा नीरे ध्रिता विजातीयज्ञानेनाववहितानि रंतरा बुद्धिधा
 रा बुद्धिप्रवाहो यस्य क्रियायां तथा ध्यातुः ध्यानेन गोचरी कृतश्च एवं च कृतरागादयो न वावस्था यथा यथं मया च नूतन
 रूपा नीममतत्प्राप्तिः असुखयो दशमा वस्था रूपः प्राणनाशो वा वा शब्दश्चार्थे वा एव दृश्यत वहस्ते आस्ते त्वदधीन
 मेव विद्यत इत्यर्थः परंतु एकस्य शेषः एकश्चासौ शेषश्चेति वा एकशेषरूपेण द्वयं तिष्ठतीत्यर्थः य एनलप्रा
 प्तिस्तदनासुखयः य एव सुखयस्तदा तत्प्राप्तिर्नीत्वत्सकाशा न्नलं वा मृतिं वा प्राप्नुयामीति भावः एकतरस्य नि

पयि

स. ३

ने. २. १

श्रुत्याभावाद्द्वयमित्युक्तं एकशेषः स रूपाणां भवति। न तु विरूपाणां। अत्र तु विरूपयोरप्येकशेष इति वित्रं। अथ न
श्रोतव्यं श्रुतिवाक्यो मंतव्यश्चापपत्तिभिः। मत्यावसततं ध्येय एते दर्शन हेतवे ददितव्यं नंतरं श्रवणदिना पूर्ववि
प्रदीकृतस्य तत्त्वमसीति श्रुतौ तद्वाच्यं ब्रह्मणः प्राप्तिः कस्य विदेव सुकृतिनः भवति तथा मम न ल प्राप्तिस्तु
त्यसा दादेवेत्यर्थः। ब्रह्मापि अद्वयं अथ व एवं विधो य एकस्य शुद्धस्यैव ब्रह्मणः शेषो वस्थानं तत्त्वसंज्ञा मद्दयं व
त्युक्तिः। अत्र वा शेषश्चार्थः। द्वयमेवेति पाठो वा। ध्यातः न ध्यातव्येति न त्वनिषेधः। नीरं ध्यातुं नीरं प्रितेति एषं ता
न्निष्ठा। ४२॥ मम कार्यसाधने तव महान् लाभ इत्याह संवीतां। तदप्यवेहित्व शयेशया तु इति आश्रुतस्य प्रति
ज्ञातस्य पालनं तस्माद्दुच्छं जनितं पुण्यं तथा मम प्राणानां मध्यमेव विश्राणं न दानं तज्जनितं वपुष्णं त्वया संवी
यतां परिपुष्टीक्रियतां। प्रतिश्रुतकरणेन महान् धर्मः तेन वम त्याग रत्नं इमो भविष्यतीत्यर्थः। प्रतिश्रुता
दाने वा धर्मः मत्याग हा निश्चेति स्त्री हत्या लक्षणश्चा धर्मः। एतद्द्वयं यथान भवति तथा कर्तव्यमिति भावः। नि
श्रुत्याभावे कथं कार्यमित्यत आह अर्थशेषवृथा निःकारणिकापि तु नियोगे त्थारि मम कार्यसाधने तव महान् लाभ
इत्याह शंका विरुद्धा संभावना निवार्य तो दूरतस्म ज्यतो अये हं स भदे पि असंदिग्धे पि पदार्थे विषये भिन्न शमति

शयेन केयं मुद्रा मूकी भावः किं मितिनां गक्रियते इत्यर्थः भद्रेशु भद्रप्रेषे साधो वार्ता यं यं का मुद्रा स्थिति रिति वा ॥ अलमिति हे प्रिय वित्त प्रियश्चासौ वित्तं विषुपसि पुमधो तयति श्रेष्ठ इति वा ॥ हे सया श्रामत्सुतो प्रार्थनां विलंघ्याति क्रम्यालं नातिक्रमणीया ॥ प्रियस्य सतो वित्तस्य न लस्य या श्र्यां विलंघ्यालमिति वा ॥ तथा विधेये करणीय वस्तु विषये विविधं वा म्यं वक्रत्वमपि कृत्वा लंन करणीयमित्यर्थः ॥ अपि कृत्य कालत्वघोतनार्थः ॥ उभयमपि न कार्यमित्यर्थः ॥ तथा आश्रवता पदं रात्त्वलसं पदं उन्नमं स्पृशं तस्मादुद्यो उत्पन्नस्तस्माद्यशः पथात् कीर्तिमा र्गत्सवलित्वापत्तित्वापि खलु पूर्यतां पतनमपि न कार्यं अपिशो नपियो ज्यः ॥ किं न तात् अस्तः सि प्रः खलोक्तीनां खल दुर्वचना नोखलो विलासो यस्मिन् ॥ हे स तुल्य उपकारी अन्यो नास्तीति दुर्जनो अपियथा तव कीर्तिवर्णयंति तथा कुर्वित्यर्थः ॥ आश्रवता लवनकारिता प्रतिश्रुत कारित्वमिति वा ॥ पंथा हि पदो ह्यो भवति ॥ विज्ञेति इगुपधेतिक ॥ विलंघ्य कृत्वा स्वलित्वेति अलं खल्वोः प्रतिषेधयोरिति क्त्वाप्रत्ययः ॥ आश्रुणोतीत्याश्रवः पवादिषु यनयावेति नडे यश्चा ॥ ८४ ॥ सोपहा संवृते ॥ खेति हे हे संमदीयान् सन्नल लक्षण आत्मा मे ह्यमेवादि सो दी तुमनिच्छो ईदृशः अभिनवश्चासौ वद मुष्टिश्च रूप ए शिरोमणिस्तस्य तव आर्ता दीनानां मुदे हर्षो यस्व जीवमपि स्व आत्मा मपि ददद्वा

जीमूतवाहनादिभ्यः सकाशाद्यद्यस्मात्त्रपालज्जीनभवति। तस्मान्नवकरात्कीर्तिधौतोयशो धवलोधर्मः भ्रशपति
 अधुनैवविनश्यति। यशो नश्यति धर्मोपीत्यर्थः। अन्यदीयं गृहीत्वा तस्मै योनिरदाति तस्य स्वजीवदातृभ्यः सकाशा
 त्रजाकथं स्यात्। यदि स्यात्तर्हि वरे वा तस्माद्भयमपि तवनष्टं। ते तु जीवमपि ददुःखं तु तदीयमेव धनं ददासि
 किं पुनः स्वीयं जीवं। तस्माद्येन धर्मो यशश्च भवति तदेव कुर्विति भावः। वरुमुष्टेः करात्पततीति विशेषाभासः।
 नेतिका कुर्वी। कर्णस्त्वचं शिविर्मसं जीवं जीमूतवाहनः। ददौ हर्षी विश्वीनिकि मदे यं महात्मना मिति क्व
 नं जीवदाने प्रमाणां। नलोकेति निषेधादस्मिन्निति द्वितीया। धोतः धावे निष्ठाया मृटि वृद्धिः।। ॥ त्वयामत्का
 र्यं हते प्रत्युपकर्तुमशकत्वेनाहं अधमर्णं यथा स्यात् तथा कुर्वित्वा हा दत्वेति॥ हे हंस जीवदे प्राणा देवयि आ
 त्मनो जीवं दत्वा पि भुक्षामि अन्तर्णी भवामि। जीवाधिकं न लं ददाति तस्मिंस्त्वयि। केन तु केन पुनः प्रकारेण भु
 क्षामि। केवलजीव दत्वे तु जीवदानेनानन्तर्णी भवने दुर्गे। जीवाधिक दत्वे तु जीवे दत्तेण नृणां भवितुं न शक्यते
 जीवाधिकं अन्यत्किमपि न विद्यत इति भावः। यतस्तस्मात्तद्वदणान्यशो दुमनपा कर्तुं मां अमुदो निर्मर्यादः
 हरिश्च समुद्रस्तत्रमग्नौ अति हरिश्च विधेहि तवाधमर्णं यथा स्यात् तथा कुर्वित्यर्थः। जीवाधिक दो भवेति भावः

करणशब्दस्त्वत्रोपकारपरः। अशोभनं प्रत्युपकाराकरणां। अत्रैमी जीवती शब्देन गृह्यते। प्राणोऽप्यधिकं न लंहर
 तीति जीवाधिकदः। एवं विधेत एव जीवदेन लदा न लदाने एवमम प्राणानं यतः। एवं विधेत यि आत्मनः प्राणान्दत्वापि आत्म
 जीवत्ययसाधुमुपकारे कृत्वापिकेन पुनः प्र कारेणान् नृत्तां भवाम्यपि तु प्राणव्ययसाधे उप कारे कृतेपिममा नृत्तात्वं यतो
 न भवेत् इति वायो जना। ८६। अस्मिन् कार्ये कृते फलसद्भावेन त्वये तत्करणीयमित्याह। कृणीष्टेति॥ हे हंस च मज्जीवितं जी
 वमेव परं विक्रेयं वस्तु विक्रीणीष्य पियदानमूल्येनेति शेषः। मयमेव ते कृयेण प्रयच्छ। ननु तुभ्यं कृयेण जीवदाने मम
 कोलाभ इत्याशंका आह। अन्यद्वादि कंचेद्यद्यपि न अस्ति। तथापि पुण्यमस्तु भवतु जीवितदाने जीवाधिकदाने च जीवा
 धिकदानेन विना न्य नृत्त्ययद्यपि न विद्यते तथापि तस्य स्या। ने श्रेय एव भवत्वित्यर्थः। ननु पुण्यं पारलो किकं अहं ऐहिक
 मपि किंमपि वांछामीत्याशंका हहे जीवेशदातः प्राणनाथदातः जीवाधिकतुल्यमूल्याभावेन यद्यपि ते तुभ्यं दातुं न
 प्रभवामि समर्थास्मि तथापि तव यशस्तावत्मा कल्पेन प्रथमतो वागनुं समर्थास्मि। प्रभवाम्येवेति तावच्छेदो वधारणो वा
 ऐहिकं पारलो किकं च फलं तव विद्यते तद्रूपेण मूल्येन मय्यं जीवदानं कुरु इति भावः। यद्वा तावत्तर्ह्यर्थः यदिते दातुं न प्र
 भवामि तर्हि यशोपियशः पुनर्गत्तुं न प्रभवामि अपि तु प्रभवाम्येवा। पण्यं परा पादेत्यादिनाः। ह्यर्थे यत्॥ ८७॥ पूर्वोक्तं

फलहृयाभावेपि साधव उप कुर्वती त्याहावरादिकेति। अथवेति पूर्वोक्तापरितोषइत्याः धनिकां धनं तुद्या एवेत्यर्थः
 वरादिकोयक्रियया कपर्दकदानमात्रोपकारेणपि तुभ्यान्मुलभा नृकृतज्ञान्ता धूर्ननादियंतेन संमानयंति आस्येन कु
 र्वतीत्यर्थः। तुः सुनरर्थः। हंता श्वर्यो संतस्तुसा चरुः पुनः प्राणैरेव परोर्मृत्ये स्ताने वसतस्तान् क्रीणंति विव्रयेण गृह्ण
 ति। वृत्तज्ञोपकारार्थं प्राणनपित्यक्तातानर्जयंतीत्यर्थः। किंरताः संतः स्वमात्मानं निपुणं कुशलं भणंतः ब्रुवंतः
 मानयेतः। प्राणाधिकं मृत्युमर्हतेस्माभिरत्येन प्राणमृत्येन तच्चातिवयंनुशला इति संतुष्यंति। अतः फलाभा
 वेपि साधुना त्वया हृतज्ञाहं विक्रेतव्यामस्यं जीवदानं कुर्विति भावः। दाने तपसि शौर्ये वायस्य न प्रथितं यशः। विद्याया
 मर्थलाभे वा मातृकृच्छ्राय एव वसति। इमं आरुह्य धनी त्वमसः। इममर्हति दंडादित्वाद्यः॥ ८॥ वलात्कोरेणापि त्वन्नान
 लोयावनीय इत्युक्तिविशेषेण ह॥ सरति। यतः समूहं तुराजानलः अष्टवपि लोकपालाः लोकपालोश्चात्र एवासावित्य
 र्थः। अतस्तस्मिन्नल एव एकाग्रानिश्चिताधीर्यस्यास्तस्याममते लोकपालेः प्रसेदप्रसन्नीभूतं। नलस्य तदंशत्वात्तममभक्ता
 याः प्रसन्नानाताः। प्रसन्नत्वेऽन्यथानुपपत्तिप्रमाणायति। हियस्मात्त्वं एत्यागत्य स्वयमप्रेरित एव मम यत्प्रतिभर्नल प्राप्ति
 लग्नकेभरः जातोसि। तदप्यवेहिस्त्वशये शयात्त्वित्यादिना। तत्रैकपालप्रसादव्यतिरेकेण न घटते। लोकपालेर्मम विश्वा

सार्धं त्वं लग्नकः कृतः। अतस्त्वामेव न लंयावे। लोके प्रतिभूरेव पीयते। धनिका धर्मार्णयोरेतरेऽस्येतत्वात्प्रतिभूरित्यत्र नुवः सं
तोतरयो तितिकि ॥ २॥ नलदातत्वे विनातवानो वित्यमेव स्यादित्याह। अकांडमिति। अकांडमेव अप्रस्ताव एव कोमार
एव आत्मभुवा कामेन अर्जितस्य मयि जनितस्य राणां स्पृशदस्परहस्य कथनस्य मूलं कारणं भूत्वा पिविः पत्नी भवान्नलल
दत्वेन तस्य दातृत्वेऽस्य प्राप्य मे हृदयं न स्पृशेत्पुरुषं मंगला गकार्यं किं न कर्त्ता। मम हृदयं नलदा नेन शीतले विरह संतापरहि
तं किमिति न कुरुष्व। एवं तावत्कर्त्तुं युक्तं। अन्यथा त्वया रहस्य कथनं किमिति कारितं ततो नलदे। भवेति भावः। कामपीडा
कोमारे न युज्यते किं तु तां रूपे। मया बालत्वे कामपीडा कथितानल मुदिश्या तत्र कारणं त्वमेव जातोऽसीत्यर्थः। अकांडं श
रहितं यथा भवति तथा काम जनितस्य सेवामस्वमिदानं भूत्वा नलप्रस्तावात् इति वा। अपच अकांडं पर्वरहितं ब्रह्मणाम
यिनिमित्रे सृष्टस्य वीरत्वं मूलं भूत्वा नलदत्तं उशीनर रूपं तां प्राप्य संतप्तस्य हृदयस्य च नलेपेन यत्कृत्यं शीतलत्व
रूपं कार्यं किं न कर्त्ता सिकाकुः आहो पावा। तवापि नलदत्वा हृदयं नलेप कृत्यं युक्तमेव नलदा तावेवाहं हृदयं नलेपं
करिष्यामि। नान्यथेति भावः। स्याद्दीर्घां वीरत्वं मूलं स्यात्शीरमस्त्रियां। अभयं नलदं मेव मित्यमरः। कृत्यं विघाकृष्टघोरि
ति कृतः कपितुक् ॥ २॥ शीघ्रमेवेतत्कर्त्तव्यमित्याह। अलमिति। हि यस्मादियं त्वरितुं त्वरां कर्त्तुं वेला तै एत्कार्यं कर्त्तुं श

ध्रुवं तु मयं समयः। अत्रो विलंब्य अलं विलंबो न कार्यः। सूर्यं विचार्य करिष्यामीत्यत आह किल यस्मात् सैष सहे विलंबसहे का
 र्ये विषये विचारः क्रियत इति शेषः। इदं तु विलंबसहं न भवतीति विचारो न युज्यत इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह अत्रिंस्तीत्यापीडा प्रह
 ते विरहपीडा तु कदाचिदपि कालेन प्रतीक्षते। तत्र दृष्टं तः। काकमिव तीक्ष्णानुशाय तुल्या शिष्यस्य प्रतिभा प्रज्ञा युग्मपदे
 शमिव। गुरूपदेशात् पूर्वमेवंशास्त्रार्थं गृह्णाति। लोके पियावद्विवादिसमयः समायाति तावत् पूर्वमेव त्वरा भवति शीघ्रमेतत्का
 र्यं साधयेति भावः। चरितुं कालसमय। वलेति नुमन्॥ १॥ श्लोकवत्तुल्यं येन विज्ञापनावसरमुपदिशति। अभ्यर्थनीयः
 त्यादिना। इतो गतेन त्वया श्रुद्धांतगतोऽवरोधमभ्यर्पितः सराजामेमीत्युयाह्येति मदर्थं नाभ्यर्थनीयः मदिषयं कि
 मपि न वक्तव्यमित्यर्थः। गतेन त्वया भ्यर्थनीयः परं श्रुद्धांतगतो नेति वा एवैव अग्निमश्लोकत्रयेपि विशेषणस्य जाते वंधः
 कार्यः। यस्मात् तदा तस्मिन् समये प्रियाणं आस्यं नांतेषु वा दक्षिणस्या तुरोधस्य वला दधिक्यात्कृतः अन्यवधनिषेधः
 अन्यस्त्रीनिषेधः उदये तया दुर्नवेत्। यद्यप्यन्यस्त्रीवासनाः स्य स्यात् तथापि तस्मिन् संप्रार्थिते न नमुखावलोकने
 न जनितया लज्जया प्रीत्या वा एताभ्यः सकाशादन्याकापि सुंदरी नास्तीति निषेध उदये त इति हेतोर्न प्रार्थनीयत्तदर्थः।
 श्रुद्धांतश्चावरोधश्चेत्यमरः। अर्थकं ज्ञया वने॥ २॥ श्रुद्धांतेति। त्वया श्रुद्धांतसंभोगे नांतेः पुरस्त्रीसुरते न नितांत तुष्टे

शांतकाम इति यावत् न ले इह पूर्वोक्तं कार्येन निगाद्येन च क्तं व्यंसेति सप्तमः । हियस्मादयो अद्रिस्तप्ताय पुरुषाय त्वाङ्गु-
 रस्मात्सुगंधिः कर्पूरादिना तुषाराशीतत्वाच्च वारिधारा उदकधारा नरो वते । साया अभावात् रपीताङ्गु रकाङ्गु मप्युद-
 कं यथा तस्मै नरो वते तथा संभोगे न शांतमदनत्वात्तदध्वन्याः प्यधिके ह तस्मै नरो वये । तस्मात्तदापि नवक्तव्यमिति भावः ।
 निगाद्ये सोपसर्गोद्गते ल्येत्ता सुहितार्थयोगे प्ररता युते तिष्ठस्य समासनिष्ठे धारे वां या मिति षष्ठी । तस्यार्थानां कारणे ष-
 ष्ठीवेति वा । तप्ताय रुच्यार्थानामिति वतुर्थः । सुगंधिरिति गंधस्येत्ता तुषारेति अभिधेयलिङ्गता । त्वयेति हे हे स कुलाव-
 तं सहे सवंशभूषणं नेषधस्य हृदि कुधा क्रोधेन कङ्कष्ये ईषत्ते सति मरुत्थामत्प्रयोजनागिरो वाचः त्वयाननिधेयाः कर्त-
 व्याः । यतः पितृनेन पितृदोषेण रसन रसेन द्विये द्वेने द्वेषिते सति सितपिशर्करापि तित्ताय तेति क्ते वाचरति निवतुत्परसा-
 भवति । अहं शर्करा तुल्याताः किमित्यर्थः । शर्करा सितेत्यमरः । कवं चोष्मे इति चकारात्कङ्कष्ये । सस्यतेः नेनेति रसनां ति-
 क्ते वाचरतीति कर्तुः कपडित्कपड् । तित्ता भवतीति वार्धलोहितादिर्वाक्येषु वाक्यस्य इत्यात्मनेपदे । धरेति हे-
 हे स त्वया धरायं तुषाङ्गु इह स्तस्मिन् धीदेन ले पूर्वोक्तव्यतिरिक्तकार्येतरं च विकार्यमात्रासक्तं वित्तं यस्मै एव भूते-
 सति मरुत्थया ज्ञानकार्ये विधेया । यतः तदा कार्यांतरासक्तिसमये अर्थितस्य याचितस्य अनवबोधः अनाकर्ताने तत्त्व-

निद्रा अवज्ञाया अवहेलनायाः आचरणं कारणं तस्य मुद्रा सादृश्यं विभर्ति धारयति। असमये कार्यं नरासक्तत्वात् तव विज्ञा-
 पनां यदि न भ्रुषुयात् तदा इदं कार्यं मत्स्ये नरो वत इति विचार्यते वापि पुनर्विज्ञापनायां बुद्धिने हि यादिति भावः। तुरासाह
 ति प्रयोगो नास्तीति स ह इति विप्रत्ययस्य छेदसि विहितत्वाच्चिंत्यः। गिरिणा दिवन्महाकविप्रयोगादस्यापि चान्द
 सत्वस्य प्रायिकत्वाद्वा परिहर्तव्यं। प्रकारोत्तरं तु धरातुराधरावत्स्थूरीव दतुरा अनुज्ञातो आधेगवांसापूर्वोक्ता प्रसिद्धा
 वायाश्च विशेषणं। हि निश्चिते अन्यत्वं वराधरवत्तत्वं दतुरा वा। स्वस्येन समयं दृष्ट्वा कर्तव्या न सोत्तलेनेत्यर्थः। य
 दाहे अहिमदर्थं अहीनमध्याति अहिमत्तरुं दत्तमर्थयते मित्रत्वं प्राप्तुं प्रार्थयते तत्संबोधनं गुरुं तुल्यपराक्रमे
 संर्धः। अन्यत्वं वराधर॥ ८५॥ निगमयति विज्ञेनेति। हे हंस तस्मात्कारणं त्वं अस्मिन्नेरेदे विज्ञेन विशेषेण तेन त्वया समयम
 वसरे समीप्य दृष्ट्वा इदं कार्यं विज्ञाप्य विज्ञापनीयां समयप्रतीक्षणं कार्यं विलंबः स्यादित्याशंकाह अस्य कार्यस्य आ-
 त्यंतिकी सर्वथा असिद्धिस्तथा विलंबिनी सिद्धिस्तयोर्दयोर्मध्ये आर्यस्य पूज्यस्य बुद्धिमत्तस्य वकासिद्धिः शुभासमीची-
 ना विभाति प्रतिभाति। कथयेति शेषः। असमये विज्ञापितस्य कार्यस्य सर्वथा असिद्धिरेव। समयं विचार्य कृतस्य विलं-
 बेन सिद्धिः सेवया यसीतस्मात्समये प्रतीक्ष्य विज्ञातिं कुर्विति भावः। आत्यंतिकी वासावसिद्धिश्चेति कोपकत्वेऽपि पुनर्वक्त

मधारयेति पुं वर। लक्षणहेत्वोरिति तापकादल्याच्चरमित्यस्यानित्यत्वादात्पंतिकासिद्धिविलंबिसिद्धोरित्यत्र
 रनिघातः समर्पनीयः ॥६॥ बालायास्तसुणी वस्त्रजात्यागेन युक्त इत्याशंक्यपरिति। इतीति विना मुनास्वात्मनी
 त्या धुक्तवत्याभेसायस्त्रजा अलोपित्यक्तासा अनोविती अनोवित्यं नोस्माकं कवी नोवेतसि चकास्तप्रकाशतां बाला
 यालज्जयाभावमेवेति तस्यागेऽस्यन्निद्रां ता तिक्रमादस्माकं येतसि अनोवित्यं स्फुरत्तु नोमेत्यर्थः। तु पुनरर्थः। तद
 दाप्रतापानिर्दोषत्वे पुनः स्मरः साक्षी साक्षाद्दर्शकवीनां वर्णनेऽनोवित्यप्रातिभासिकं न तु तात्त्विकं अनुवादतादि
 तिभावः। शक्यं कर्मत्वाद्देहपतकं चूर्णैकं कर्मत्वां ॥६॥ मदनेनापि सा किमित्युन्मादितेत्यत्र आह। उन्मत्तमिति। द्वौ उ
 न्मत्तौ उन्मत्तवस्तु आसाद्य प्राप्य असीमां निर्मयां हां मुदं हर्षं उद्धेते धारयतः। द्वौ को हरो महो देवः स्मरश्च। तयोर्मध्ये
 पूर्वो हरः प्रसन्नं धत्तूरपुष्पलक्षणा मुन्मत्तं प्राप्य हर्षं धत्ते। द्वितीयः कामः विरहाग्निना विरहपीडया हनं दुःखितमुन्मा
 दवैतं जनं प्राप्य हर्षं धत्ते। नूनमुत्प्रेक्षा उभयत्र हेतुः परस्पदिताया अन्यान्यस्य ईया। हरश्चात्रुः स्मरः हरस्य उन्मत्तं ध
 तूरक्तुमुमं हर्षजनकं दस्वामयापि उन्मत्तं जनं प्राप्य हर्षितव्यं तथा हरेणापि कामं उन्मत्तं प्राप्य हर्षति चेन्मयापि
 कामो युधमुन्मत्तं पुष्पं प्राप्य हर्षितव्यमिति अन्येत्यस्य द्वां शत्रोरस्त्रादिलब्धा सर्वोपि तुष्यति। कामोपि उन्मत्तं पिशाचं हरसे
 ७५ कपं साक्षित्वमित्यत्र आहोयः काम उन्माद्य उन्मादावस्थां कुत्वा तान्मेमी तत्तदिना मुनेत्यादिवात्तया युक्तं मयुक्तं अवीवदत्तवारयति स्म ते नैव वला
 दादितामेतितस्यानेदोषः ७

स-३

ने. पू. टी.

२८

व कमासाय हर्षे धत्ते शत्रुवस्तुलाभादित्यर्थः उन्मत्त उन्मादवतिधत्तूरमु बुद्धेदयेरिति विश्वः ॥ ६८ ॥ तथेति अथा
अनंतरं तेन विहाय सापसिणा स्वानीप्सितसिद्धेर्विहस्य वंच पुटस्य मोन मुद्रामोन मुद्रामोन भंगिः भयः पुनरपि अ
मो वित्यक्तावक्तु प्रारब्धो किं कृत्वा तथा भिधात्री श्रुतश्च दष्टश्च त्यादिभाषमाणं तां रातपुत्री मैमी नैष धेनले वक्षो रागः
प्रातिर्यया एवं न तां निगीयि निश्चित्या विहाय शत्रुं ते स्यादिति विश्वः ॥ ६९ ॥ इदमिति हे द्वापति पुत्रिशत पुत्रिय
दि इदं पूर्वोक्तं सर्वं तत्संस्तत्तर्हि अस्मिन् कार्ये स्वस्व आत्मनः विधेयं करणीयेन पश्यामि मया करणीयं किमपि नाव
शिष्यते तर्हि त्वां विना स्वयमेव कथं भविष्यतीत्यत आह त्वां नृपे न लं च उच्चैरेति शयेन तापयता उभयोरपि परस्पर
रं रागात् विरहपीडो जनयता पंचेषु नैव कामे नैवेयं योजना घटना अजनिजनिता अतएव मद्यापारोत्रनावशिष्यत
इत्यर्थः तत्र योः संधिरिति लोहादौ दृश्यते ॥ ७० ॥ नेम्य वस्थाः श्रुत्वानलस्यापिकाश्चिद्वस्थाः सखयन्नाह ॥
त्वदिति हे भैमितयोभिः पुण्यैरद्य त्वां लब्ध्वा प्राप्य अमृतं तृप्तिं पीयूषं पानं निततृप्ति तुल्यं तृप्तिं जातं तस्य नलस्य वहि
रिन्द्रियाणां वक्षरादीनां केवलानां स्वदेवभयं आदित्यश्च कर्तृत्वात्तिणी प्राविशदित्यादि श्रुतिसिद्धं स्वीये देवत्वं व
रितार्थं कृतं कार्यमस्मात् एतावत्कालं शब्दमात्रेण तेष्वां देवत्वमभिरिदानीं त्वद्वाभेनामृतं तृप्ति तुल्यं त्वां देवत्वं सार्थं २८

कैभविष्यतीत्यर्थः। किंभूतस्य तस्य त्वय्येव ब्रह्म निवेशिता बुद्धिर्मनो येन अनशननियमवतश्चाकिंभूतानामिन्द्रियाणां म
नसस्त्वयिलभत्वा तेषु मनोव्यापासाभावात् उपवासव्रतं विद्यते येषां। अन्यस्यापि आह्वयेन्द्रियस्यानशननियमवतः प
रब्रह्मभ्यायतः पुण्येस्तदेव ब्रह्मलब्ध्वा मोक्षलक्षणं नंदभाजो देवत्वं सार्थकं भवतीत्युक्तिः। वहिः इन्द्रियाणां निजव्या
पारेष्वप्रवृत्तिस्तपःविषययोगाभावश्चोपवासः। अमृतपाने हि देवानां देवत्वं तथा त्वत्त्वाभेदिन्द्रियाणामपि देवत्वं क
तार्थमस्त्येव भयं भुवो भावेक्यः। उपवासश्चासौ व्रतं चेति कर्मधारयादिनिःसमर्थनीयः। उपवासेनेव तिन इति स
माधिः॥१०१॥ नलस्य तद्विरहेण कामजनि तं विरहद्वारमाह। (तुल्येति) हे भैमि अतनुः कामस्त्वद्विरहात् तस्य नलस्य देह
तापं विधत्ते करोति। किं कुर्वन्निव इति पूर्वोक्तप्रकारेण अभ्यस्त्यन्निव ईर्ष्या कुर्वन्निव इति किं आवयोः कामनल
योः सन्निःशरीरं पूर्वं तुल्या समानाः भूता। अनंतरं मदीया सामन्तिर्दग्धा अस्य नलस्य सामन्तिः परं अतिशयेन ताप्य
ते पि न एतच्छरीरस्य दाहो न क्रियते एव परं संतापोपिकेन विन्नक्रियते इति अनैगस्त्वद्विरहादेव देहतापं करोति नान्य
स्यादित्यर्थः। ममवतस्य व आवयोः। तदादीनां मिथ इति एकशेषः॥१०२॥ दशो वर्णयति। लिपिमिति। स नृपो नलः
दशा दृष्ट्याभिज्ञेर्विभूषणमलंकानभूतां लिपिं विन्ननिर्मितां त्वां आदरेण तात्पर्येण निर्विमेकं नेत्रसंकोचरहितः स

स-३

ने.पू.२१०

याविशेदेनसहममेरमितिइदमश्रमज्जन्यमिदंमज्जन्यमितिअहमहानिकयाविवाहःकलह्यास्तेभवतिअनुरागवशात्रिमेषाभावोभवति
नयनानुरागज्जन्यमिमेषाधिदा

रूपिवसादरमवलोकयन्वसुर्गैर्नमेषत्वादनुरागवशाच्चतानैर्नेत्रवाष्पप्रवाहेरपितंजनितंआत्मवचुरागंस्वीय
नयनयोर्लोहितमानंधन्नाउत्प्लवतेत्वयारवित्तमिवजनितमिव।अयंवाष्पजनितलोहितमानभवतिकितुवद्विषयको
नयनानुरागःप्रथमावस्था॥१०३॥तामेवपुनराह॥पातुरिति।आलेख्यमयीचित्रलिखितोत्वांआदरादस्तनिलया
निर्मिमेषयादशापातुःसादरमवलोकयितुंनृपस्यअश्रुणिविषयेनेत्रवृत्तेर्नयनवर्तिन्याःप्रीतेरनुरागस्यनिमेष
श्चिदज्जन्यमेतदश्रुइतिलोकःसंदिग्धइतिभावः।निमेषश्चिदयेत्यप्रधानेत्तीयामुख्यानयनप्रीतिरितिद्योतितं
तिहासाधुः॥१०४॥द्वितीयामाह।त्वमितिहेमैमिवहिर्गतापिवहिःप्रदेशेवर्तमानापिअनुरागवशादंतःकर
णविद्यमानात्वंकयागत्याकेनप्रकारेणप्राणयिताजीवायितानासिअपितुसर्वप्रकारेणजीववत्प्रियासि।अथचरहि
र्गतात्वंनासिकयाआस्पगत्यामुखगत्यापिहेरुतामनोरमाःतएवप्राणयिताप्राणवत्प्रिया।तवनासिकामुखसोद
र्यचित्रादोदृष्ट्यातेनहृदयेधारितेत्यर्थः।वहिर्गतापिहेरुतेतिविशेषाभासः।तत्परत्वात्परिहारः।प्राणाअपिनासि
कामुखमार्गेणद्वादशांगुलपर्यंतंवहिर्गत्वापुनरेतःप्रविशंतिप्राणाख्यांचलनेत्यर्थःतथात्वमपि।भवतीत्वमेकाके
वत्तारुर्जिजीवीवनोपायोयस्यैवेतन्मनोनलोतःकरणवित्रमालेख्ययन्नाक्रामतितच्चित्रमिवभवतितत्रविषयेअश्रु

मी ३२

२०

र्यो विरहव्याध्या हि वंचनेन भवितव्यं तच्च यदा विव्रमिव निर्व्यापारं जातं तत्राश्चर्यमित्यर्थः । त्वदा यत्र त्वात्वरूपं कि
 मपि तस्य विव्रेन लगतीति त्वं प्राणवस्थित्येत्यर्थः । विव्रं कर्तृ एतन्मनः कर्म यत्र स्वाधीनं करोति तत्र विव्रमपि तु नेति
 को कुः । यतस्त्वदेकवृत्तिः । इति वा भवदेकवृत्त्येतन्मनो या विव्रेनाक्रामति अर्थात्नावलोकयति तत्र विव्रं विव्रं हि सर्व
 रप्यवलोक्यते अनेन नेत्याश्चर्यमिति वा । एतन्मनो यच्चित्रमाक्रामति अवलोकयति तत्र विव्रेन । यतः यद्यपि विव्रं हि
 तः विव्रं दुःखं दैतथाप्याश्चर्येन श्वित्रं भवदेकवृत्तिर्भवत्या एवेका वृत्तिरवस्थानं यत्र एवं विधौ यत्र त्वमेव लिखि
 तासितदेव विव्रमवलोकयतीति अत्र किमाश्चर्यमिति वा । विव्रमिति पाठे व्याख्या । तत्र प्राणी भवने लोकस्य वि
 त्तं आश्चर्येन गच्छति यस्मादेतन्मनस्त्वदेकवृत्तिस्त्वदासक्तः । यस्य यत्रासक्तिस्तत्र स्प्राणवद्भवति अत्र किमाश्च
 र्यं । इति द्वितीयावस्था । आक्रामतीति वा भ्राशेति श्च विकल्पः भवत्या एका वृत्तिर्यत्र सर्वान्मनो वृत्तिमात्र इति भव
 तीत्यस्य पुनरुक्तं । ५॥ तृतीयामाह । अत्र समिति । त्वं दूरदीर्घा मतिमहती तदीयानलसंवेधिनी । से कल्प रूपो सोपा
 नतति सोपानपथं परं प्रेमी प्राप्तिः कथं भवेत् प्राप्ते सत्या अहमेवं करिष्यामि सा एवं करिष्यतीत्येवं रूपो मानस
 विचारलक्षणं अत्र स्वनिर्ंतरमार्गे हसित्वत्प्राप्नुयादिति सर्वदा विचारयतीत्यर्थः । यत्पुनः मनलः अधिकमत्यर्थश्च

स. ३

ने. पू. टी.

३०

जा

सा न निश्चा सा न वर्धति मुं वति तत्त वृधाना दित ना त्व न म य तां व सा यु ज्ये आ ष्य प्रा ष्य त्व त्व धा नो भ त्वा त्व य्य नुराग वा
दु ल्या त्व दित ना त्व त्व त्वा प्रे रभा वा दुःख व शा द त्व र्ध निः श्वा सा न्मु व ती त्व र्ध यो ति दी र्घा सो पान पं क्रि मा रो ह ति स
नि श्वा सा न्मु व ति अत्र तु वि धी री त मि त्या श्र यी त वृ त्त द्या ना त्व न म य त्व प्रा षो स त्पं धि धि कर ण त्वा भा वा सं ग द्य ते त्व द्
मा न ले यु ज्यं ते त स्मा त्वा सा यु ज्यं त स्म ज्ञा त मि त्य चु मी य त इ ति भा वः अथ व या ये ध्या य ति स त न म यो भ व ति ये ण प्र भा
वा त्प ज्ञा दो ज्ञा तो वि ष्णु म योः स्रु र इ ति वि ष्णु पुरा णे आ रो ह णं स्या सो पान मि त्य मरः आ ष्य त्प त्रा डा स मा सः त
ती या व स्था ते ना नु भ य त इ ति ६॥ सं क ल्प मे वा ह हृ दि ति ॥ त स्म न ल स्य हृ दे त हं कर णे र ह ए कां ते य त्वा मंत्र ये त त्वा
मु दि श्य यु ज्यं य द्वा ष ते जे मी प्रा ष्य तां प्र त्य वं व दि ष्या मि त्रा लिं ग नां दि कं दे ही ति यु ज्यं वि वा रे करो ति मुखे न ल मुखे
कर्त त दु स भा ष णं क र्म य क्तं य त आ मंत्र ये त भा ष ते मुख स्य पां डु ता न्ना न ता दि यु णं द ष्ण त्वा मे व ध्या य ती ति व्य
क्ते ता य त इ त्य र्थः सा त न्मुख स्य न ल मुख स्य त दे री न ल वै री पु ष्या यु ध ष काम स्य मि त्र वं द्रे स्त न स ह य स र्व मे
त्री त स्यो चि ती भ व लु नि श्च ये उ त्पे द्या यो वा वं द्रे तु स्य ला न ल मुख वं द्रे मि त्र न लः काम स्य श त्रुः पी द्य मा न चा त्त्वं द्रे
पि म द न मि त्रं त हृ दि कर त्वा त्र मि त्रं व मि त्र स्य का र्यं करो ति न लो मंत्र ल क्ष णं श क्तिं प्र युं क्ते न ल ए वं वि धं मंत्रं क

३०

रोतीति न लशक्तेर्मदनस्याग्नेमदनमित्रेण कथनीयं नीतिज्ञातिमित्रेणपिरिपुमंत्रभेदे कुर्वेति तच्चंद्रमित्रेण न लमु
त्वेन कृतमिति भावः मुखे पादुत्वादियुगदर्शनतदंतिशयेन त्वमदनस्याग्नेमदनमित्रे द्विषया वितां करोतीति स्प
ष्टं ता यत इत्यर्थः। सप्तम्यर्थे रहो व्यायं इत्यमरः। मंत्रिगुप्तभाषणे॥ ७॥ कम मुखे घालाघवार्थमेकप्रयत्ने नैव वक्तुं
सुखी वा वस्था माह स्थितस्पति। रात्रौ शय्यामधिशय्याभि उ ह स्थितस्य मनो मोहे वै वित्ये स्त्रेह विशेषे च मोहने मो
होमदन युद्धं तत्र चानिमज्जयंती तद्वशं कुर्वती यात्रा लिङ्गागनिष्प्रयित्वा लोचने चुंबति तत्र सेवका भवति अथ व
लतावेष्टिता घालिगनादी निरुद्धा याने च चुंबनं करोति सेवे विधनिद्रां गनावा त्वद्वेत्वा विनाऽधुना इदानीं न विप
ता त्वद्विरहा त्रस्य न निद्रा तद्यतिरे के रोवं विधां गनावान् अंगनापि न रोचत इति भावः। श्लेषप्रयत्ने न निद्रा छेदविष
यविच्छन्नित्तस्ये अवस्थे प्रोक्ते। कमेत्वं घने दोषायनेति ज्ञेयं। शय्यां अधिशोडितिकर्मत्वं। त्वत्तत्रान्यारादिति पंच
मी॥ १०॥ प्रेवमीमाह॥ स्मरेणेति॥ सनतः स्मरेण वाणे निस्तस्य निभिद्यता वापं सो दयमेव शेषे यस्यास्तां कृशतां वृथे
व नीतः प्रापितः। लावण्ये स्थितं शरीरं स्तीण्यतः अनेगतामति कृशां गतां अंगरहिततां मदनत्वेनीयमानोप्ययं तेन म
दनेन सह स्पृहां साम्पनस्य जति। रूपसाम्यात् कुक्षेन कामेनाति कृशत्वं नीतः। ततश्च देगेन गः नः समास ईषरर्थः

उदराकरोति वतः कृतेपि कृशत्वे सुतरां साम्यमेवाभ्युदिति भावः अतएव लावण्यशेषमित्युक्तं तथैवेति प्रोक्तं
 लावण्यशेषमेव कृशतां तथा कथयिष्यामि न गतामाप्यमानोपितेन सहस्य र्धेन त्यजतीति व्याख्या ॥ ८॥ सप्तमी
 माहात्म्यदिति एष नक्तः त्वं प्रापयति दापयति त्वस्यापकं तस्माद्यद्देन साया गारयिन रात्तसो युद्धहराणां दित्या
 दि कृत्वा दिरूपात्र स्यति न विभेति यच्च त्वयि विषये दास्ये ~~तुल्यं~~ ~~पिनलज्जुते~~ ~~ततो हेतोः स्मरे~~
 ताती सौवीर्योः अतितस्य अतिशयेनीत्यशरीरं तन्मूल्यकिया न्यत्यः स्वभावोपिलूनः स्थिन्न किमि
 तिसहेतुकोत्प्रेक्षधर्मशीलत्वादयं सर्वदापातकादिभेति दासत्वे च यजत्वा ह्वन्ते इत्यस्य स्वभावः सत्तु
 त्वस्यापि लोभेन न दृश्यते शरीरस्याति काश्या तस्य भावस्यापि काश्या जातं इत्यनुमीयत इत्यर्थः त्रयानाशा
 वस्योक्ता त्वस्यापकादित्यादिना त्वदन्य विषयपरित्यागेन विषयनिवृत्तिरेव तात्पर्यं वृत्त्या वर्ण्यत इति श्लो
 कतात्पर्यं अतितस्येति स्वभावापगमे हेतुत्वार्थमुक्तं ननु तनुता वस्या प्रतिपादनार्थं शरीरस्यातितत्वे
 स्वभावस्य शङ्कतीत्या शङ्कप्रयोगो एनसमीकार्येति पूर्वमी ॥ ११० ॥ पुनः त्रयानाशमेवाहा यद्वा प्रथमतस्त
 प्राशवर्णयितुमाहा स्मारमिति तस्य नलस्य विशालामाहती लज्जामिद्विकित्ता समर्थे अगदे कारचयेवेद्यस

नृहे निदानमो ना त आदि कारण विषयेऽनादि कारण स्यात्ताना त अविशत प्रविष्टा किंभूतस्य अपत्रपि स्याः
लज्जाशीलस्या किंभूते स्मारे मदन नितं घोरं दारुणं द्वारं चिकित्सा प्रतिकर्षणो केवमंक्रमेण जनिता सांक्रामिकी संसर्ग
जनिता रुजो वरोगश्च ह्यया दिव्याधिः सयिरेपरित्यज्य यथा न्यसं सर्गितं प्रविशति तथा लज्जाशीलस्य तस्य लज्जया भवित
व्यसावने विहाय वैद्यसमूहे दृश्यते काश्च निदानात्ता त अक्षिरोगो द्वारः कुष्ठं तथा पस्मार एव च सहभुक्त्या हि संवेधा सं
कामेति नंतरमिति वैद्यः एतेन लज्जा विहाय ह्यनिरा नं यदेव कथितं तदेव अस्माभिर्न तातमिति उक्ता लज्जि जितं लज्जा
शीलोपत्रपि स्फुरित्यमरं ह्यनं लोके तिष्ठति निषेधाद्वितीया अपत्रपि स्याः अलं कृजिति स्फुटं अगदं रोगरहितं करो
ति अगदं कारः कर्मण्यं तांते कार शब्दे उत्तरपदे कारे सत्यागदस्येति मुमुसां क्रामिकी अध्यात्मा हित्वा किञ्च नुशतिका दि
वा दुभयपदवृद्धिः ॥ ११ ॥ अष्टमीमाहा विभेतीति ॥ सनलः हेने मित्वं रुपा सिं कुपिता सि किलेति संभाव्य अकस्मात्त्वकोपे
न विने व विभेति भयं प्राप्नोति तथा किल मिथ्या भूतां तां आप प्राप्ता नि निरुत्वा अकांटे समय एव तस्या सिं विने व सुखा
तिशया द्रसति तथा यो लीमिव गच्छंतीमिव तां अनुलसी कृत्य अहेतोः निष्कारणं याति भयं प्राप्नोति तथा त्वया उक्तं इव संभा
षित इव आगच्छामित्व ददितुं मया पूर्वमेव कृतमित्यादि सो घं निष्फलं प्रतिवक्षि प्रतिवचनं ददाति उन्मादा वस्था ॥ १२ ॥ न व

मीमीमाह॥भवदिति॥भवत्यावियोगेनविरहेणजमिताऽष्टिदुरासेततायाअर्तिःपीडासस्याधाराप्रणालीपरंपरैस
वयमत्त्वसायमुनातस्याःमूर्च्छामयंमूर्च्छाद्वयंयदीपंजलमध्यावकाशःतस्मिन्महांध्यासेणमहाज्ञानलक्षणःपंक
कईमस्तस्मिन्निःशरण्योरस्तिरहितःअयेनलःमहीभृद्दोराजश्रेष्ठएवकुंजरोहस्तीनिमज्जतिबुडतिहावे
रातिशयेअन्याधिनुंजरोहस्तिपंकविनानघाहीपयंकेबुडतिपंकमग्नोगतो नोडुंशक्यतेइतिमूर्च्छावस्था॥
एवंनवावस्थासूचकाःश्लोकाःलिपिमित्यादयोयथायथामुह्याःभवत्यावियोगइतिसर्वनाम्नोचत्तिमात्रइ
तिपुंवत्अछितुरेतिविदिमिदीतिकुरच॥१३॥उक्तिविशेषेणदशमीमस्थामाह॥सयेति।सव्यापसव्याम्पाका
मदक्षिणहस्ताभ्याम्यजननमोचनंतस्मात्तद्विगुणैर्दशभिःपंचेषुवातेःकामवातेःपृथक्प्रत्येकंअर्जितासुरविता
सुहृतासुअर्जितप्रायासुमत्तेशेषाऽवशिष्टायातदशामृतिलक्षणातयाकोरकैणकलिकयानुभःगगमखलु
निश्चितंभवतुसादशमीदशाखपुष्पातुल्यासर्वथाभवत्वित्यर्थःएकेकेनमदनवातेनान्येष्टादशावस्थाभव
तिअस्यतुनवदशमीनेतितस्याअवसरःअस्याःकेरिक्लंअननुनतंत्वात्तवलाभश्चेन्नभविष्यतितर्हि सा
दिदशाभविष्यतिसामाभूतत्वत्प्राप्तिरेवभवतिभावः।दशायाअसुभवात्रामग्रहणानर्हत्वाद्यत्रष्टप्रयोगः।

द्विस्तु शिखरलक्षणयादिगुणपर्यायः शेषशस्त्रलिङ्ग अभिधेयलिङ्गत्वात्। पुष्पविकासनेत्राशिषिलोद्भास्यरागः प्रथ
मं विज्ञासंगतधैवसंकल्पः। निद्राद्येस्मनुताविषयनिरुत्तिस्त्रपानाशः। उन्मादो मूर्च्छा मूराणां वेति दशावस्थाः॥११४॥ प्र
कृतमाहात्म्यपीतिस्मराधेः कामज नितपीडातः सततं नियतमस्मितेन हास्यरहितेन तेन भ्रमिन्तारा हावयिविषये अ
हं प्रस्थापितोस्मि। नेमीपदधैवया विज्ञापनायेति। अहं इह आगत्य युगे धुलो भवत्या अनुरागिण्या भवत्या सवभावप्र
त्या प्रेमपरितानेन सफलः कृतकार्यो भूतः। नलसदृशो गुणीत्वं च गुणा नुरागिणी ह्यतएव तस्मिन् नुरक्तै तितात्वा क
ता ध्यां जानास्मीति भावः॥११५॥ धन्यासीति। हे वैद भिभैमिमांस्त्वं धन्या देवाधिकासि। यया त्वया उदारैरतिरमणीये गुणैः
सां दर्शयिः। नि कृत्यानेषधो धीरोदात्तानलोपि समाकृष्य तस्य वशीकृतः। या ईदृशं धीरं वशं करोति ततः पराकाधन्य
त्यर्थः। दृष्टं तेन धन्यत्वं समर्पयता खलु यस्मात्तवेंद्रिकायाः इतः पराकास्तुतिः यत्र यागंभीरमपि अश्विंसमुद्रं उत्तरं
लीकरोति अतिशयन्यं वलीकरोति। तद्वत्तद्वशीकरणमेव तव स्तुतिर्धन्यता वा। अथ ववेदरी काव्यरीतिः। गुणैः
श्लेषादिभिरलंकारैः। अन्यदपि विशालेर्धरकैरा कथ्यते॥११६॥ नलेनेति। हे भैमि त्वं नलेन हृत्वा भाया। शोभस्वा केन के
वा परिश्लेन शशिना निशेवा। स नलस्त्वया हृत्वा भाया तशोभस्वा। कया कश्च निशया शशी वा। उभयोः समागमे उभावपि

वतिभातामित्यर्थः। नु उतयेसेपुनः पुनः प्रतिमासंतद्युगंचंद्रनिशालक्षणं युग्मं युनक्ति युक् एवंविधो विधाता ब्रह्म युग्मं
 भावपि पु युक्तः यो कुमिष्टुः स नृ योग्यामन्यासं उपास्तेकरोति। शि लोभमणी ये वस्तु संघदयितुं अभ्यासं करोति अन्य
 धावं दनिशयोः पुनः पुनः योजनं व्यर्थं स्यादित्यर्थापत्तिः प्रमाणं। स्वभ्या समासे इति पाठे अभ्याससम्यक् व्यर्थं सम्यक्
 वं व्ययीभावे चतुर्थ्या अभ्यासः। योग्याभ्यासार्क योरिति विश्वः॥११॥ स्तनद्वय इति हेतुविरुद्धांगिनेष धस्य न ल
 स्पन्नलं वृद्धतरे वेदगंध्यं कोशलंतस्य विवर्द्धनी नाज्ञापि कानां पत्राक्तीनां पत्रवद्वीपं क्लीनां वलनारवना समा
 प्रियं रिप्राप्स्यति तर्हि परं केवलंष्टये। विशालेतैव वस्तुन द्वये अतिपीनत्वात् नान्यस्या अल्पं चत्वात्। एषु शशे
 भाषित पुस्तकः॥११॥ एक इति। एकोऽसहायः सुधां शुभ्रं देः। तिविशालस्य त्वन्नयनद्वयस्य कथं चन केनापि प्रका
 रेणात्तिक्ष्णमः संतर्पणममर्थो यतो न स्या न भवेत्। तत्तत्तत्कारणं तत्संबन्धो न लास्यलक्षणं यः शीतघुति
 श्वदस्तेन सद्वितीयः ससहायः स न च ह्येव नयोस्तवनेत्र योरासेन को निर्मर्यादत् प्रिकारी अस्तु भवतु। चकार तु
 त्यस्य त्वेनेत्र द्वयस्य एकेन चंद्रेणात्स्यभावात् चंद्रद्वयेन भवितव्यं तत्र चंद्रसहकारी न लास्य चंद्रो भवत्वित्यभिप्रा
 यः। तत्प्राप्त्यर्थं यत्रः कार्य इति भावः। तदा सचन केतसे नोत्पत्तौ यस्य दर्शन इत्यमरः॥१२॥ अहो इति। यस्त इति
 युग्मं। नली योनल संबंधीतयो रूपः कल्पतरुः कल्पवृक्षः अहो आश्चर्यरूपः। आश्चर्यरूपत्वं मेव विशेषणः प्र

कटयति। कीदृशः कल्पतरुः त्वत्पाणि ज्ञायाणि तवनवाया एव सपुरेती प्रकाशमाना अंकुरश्चिरं कुरशोभाय स्यात् खलु नि
 श्रये। अंकुरानन्तरं त्वद्भूयुगमेव यस्य कल्पवृक्षस्य द्वितीयपत्रद्वये तवाधरद्योष्ट एव यस्य कंदवः मध्यमां कुरोनालमित्य
 र्थः। रज्यति आरक्तो भवति प्रथमां कुरापेक्षया मध्यमां कुरस्यातिरक्तत्वात्। रायः ते कुराभ्यां नवो नूतनः पल्लवितः पल्लवयुक्तो
 विद्यते। मध्यमां कुरापेक्षयाऽतिरक्तञ्चातववहस्तावेव यस्य पल्लवो जातौ। यस्तव स्मितेन कोरकितः कलिका युक्त आस्तप
 द्भवानन्तरं कोरका भवन्ति स्मितस्य सितत्वात् कोरकत्वात् कोरकापेक्षया विकस्यमाणं पुष्पाणाम् मृदुत्वात् यस्तव अगम्य हिम्ना
 शरीरमाह्वयेन पुष्पितः पुष्पयुक्तो विजातिः अति मृदु नितरां गानियस्य पुष्पस्थाने जातानि। यस्तवेव स्तनश्रिया फलितः
 फल युक्तः तव स्तनो ववयस्य फलस्थाने जातौ। अतीवाश्चर्यजनको येन लीयस्तपः कल्पवृक्षः। एवं विधां त्वं प्राप्तुं ते
 नेव तयस्तवै संनान्येनेति भावः। अन्यस्य तरोरेते परार्थाः क्रमेण भवन्ति एतस्य नु एककालमेवेति अहो शब्द आश्चर्यं
 घातयति। कलंवः सायकेनीपेनापेनालेशके कलंवयीति विश्वः। नलीयः वानामधेयस्येति वृद्धसंतापान् वृद्धः। रज्यति कु
 विरजो रितिकर्तृरिश्यन्परस्मैपदे। पदे। पल्लवितस्तारकादिः॥ १२॥ कांसीति। खलु त्वेहो हेममिवांतवनलस्य वमिषं प
 रस्परयोश्चुरागस्तस्य समीकृतौ समीकरो नलस्य त्वयि या नावानचुरागस्तौ वानेव तवनले चुराग इति उभयोरनुरागस्य

तुलानार्थं स्मरेतां दं दोश्च द्रुममंडलीकांसीकृतापरिमयवस्तुधारणार्थं कांस्पपात्रमिव कृताः सीता किं न ता संसृता सं
 वक्षारश्मिप्रकराः किरणं समूहं रत्नसमूहं श्रयस्याः सा निनेवसी येव नाराचलता वाणवल्ली तुलाव तुला दंड इव कृ
 ता। केसायपत्रविशेषा यदितं कंसी यंतस्मेति तमिति प्राक्। ताश्च। तस्य विकारः कंसी यश्च शब्दयो रिति ह्यृच्छस्य
 लुक्कोस्पं आकोस्पं कांस्पं संपन्नं कांसीकृतं द्यौक्पद्योश्चेति हल उत्तरस्य आदेः परस्य त्रियकारमात्रस्य लोपः अव
 र्णस्य आस्यच्चाविति इ चं कंसीकृतेति पाठे कंसादेस्त्यो तरेपिव। कांस्पव कांस्पपात्रेवेति विश्वः। किरणं प्रयहो रश्मी इत्य
 मरः ॥१२॥ सचेति। हे भूमिमहानोमवेष्टुतयाणि पद्मेन लहस्तकमले पूर्वलग्नाः पश्चादुच्छितास्त्वत्कुवयोः पत्रलेखा
 पत्रवलयः तन्निर्गतान लपाणि पद्मेनैव लिखितान्यस्तमेव पाणि पद्मे प्रविशन्तु। किं भूते पाणि पद्मे सत्वेन सत्त्वावेन सत्
 तो जनितः स्वरः द्यौर्मोदकं तद्वर्णं मधूच्छं सिक्य कंतेन सोऽनिविडे। रतोऽसववशात्पत्रावल्या मार्जने भवत्वित्यर्थः॥
 कारतो कार्यस्य लघुवित इति भावः। मधूच्छं यथा लिखितमेतीति मधूच्छपदे। पद्मः पुलिंमेपि। तत्तत्तमिति युज्यते।
 ॥२३॥ वेधाघेति। हे भूमि युवानोतरुण युवां केलिवने क्रीडावने मरुद्भिर्वा युभिः पुनरुक्तं पुनः शमुक्तं तत्तत्तत्तत् प्रसूनव
 षि प्रतीष्टं तं गृहीतं। किं भूते मरुद्भिः वेधेः पंकजासनादि सूरतवधेरादी विस्तरं नाना रतं अनेक प्रकारं रतं तदेव ३४

सद्य युद्धं तेन प्रमोदितैः प्रकर्षणपरिमलं प्रापितैः संभोगेन पुष्पेषु युतेषु पुनः पुनर्भवनं संगच्छते। अथ च मह्ययुद्धं
 हृष्टैर्देवैर्मुक्तां पुष्परष्टिं मत्स्यो गच्छति तः मरुतो यवना मणवित्यमसः युवतिश्च युवाव पुमानि त्रयेत्येकशेषः ॥१२४॥
 अन्यो न्येति ॥ अधुना भयसंबन्धानन्तरं अन्योन्यसंगमवशात्परस्परसंयोगवशात्तद्विकसन्नविलासो विधमो ययोस्तत्त
 स्मापिनलस्यापिते पितर्वपि मनसी परमाणु युग्मं भिव विभा तांशो भेदां किं नृते परमाणु युग्मं। मनसि जस्य कामस्य
 तनुं शरीरे पुनः स्वप्नं प्रवृत्तं अतएव आदौ घण्टुकं करोतीति घण्टुकं कृतं। सक्रियाभ्यां हाभ्यां परमाणुभ्यां घण्टुकमार
 भ्यते एवं क्रमेण महत्कार्यमारभ्य तद्वृत्तिसिद्धांतः। दृग्धस्य कामस्य मनो ज न्यत्वा न्नमनसितत्वं। ततश्च तदुत्पत्त्यर्थं मनो
 द्येन घण्टुकमारब्धं तत्तु येन केव विन्नमनो द्येन कर्तुं न शक्यते एतादृशपरस्परानुरागस्य कुत्र विदप्यभावात्। तत
 श्च युवयोरेव मनो द्येन कर्तुं शक्यते नान्येनेति भावः। युवयोः परस्परानुरागवाहुल्यात्कामः शरीरीत्यादिति वा भावः ॥१२५॥
 काम इति ॥ असौ कामः को सुमेन वापेन दुर्जयं जेतुमशक्यं अमुं नृपेन लेजेतुं अत्रणे निरद्विषेवं शेजातो अथ वयु णदि
 जन्यत्राणरहिते वेणु जातो अधिगुणं अतिशयित सौंदर्यादिगुण युक्तो आरोपितमोर्वीकां च त्वोत्कन्मयी धनुर्वर्धनी धनु
 र्त्ततां आसाधप्राप्य माघं प्राप्य माघति। अधुना न्म लं जेष्ठा मीति तु घटि किं नृतो धनुर्वर्धनी निवसता विघमानेन सिद्ध

नुरा

रत्नसौं हयं लेहि ति माय स्यां तया धनुः ॥ ८ ॥ भागे अथ वयश्चाङ्गो कियद्द्वयं वयः कियद्दीर्घं यात्री वामं ध्येयं कं व श्व तस्या
 अलं कृतिः अलंकार भतापदसूत्रलतादीर्घं रापदसूत्रेण त्वर्थः । तया भ्राजि स्तुं शोभमानो । कमेव कषेर खपेव परीक्षति
 स्वयेव कषणधारया धनुर्योग्यवेणु परीक्षायां निष्पद्यमाने सिद्धं चलति चेन्न दापरिणकोपिः इति धानुष्कप्रसिद्धिः ।
 कामस्य त्वाविना न लवणीकारं किमपि न विघ्नत इति भावः । भ्राजि स्तुं भुवश्चेति च कारादि स्तुत्वा त्वदिति हेनेमित्वं वि
 भोर्मनोभुवः कामस्य त्वद्गुणावलेस्तव हारविशेषयं केमोक्तिः कान्येव गुलिकाः सस्मान्मृदोलकाविद्विजानीहि । त
 था तं राजसिंहं नृपश्चैष न लेवेत्तं अथ व्रतं न लेमेव राजसिंहं हारं परि वि शेषं कामस्य वेधे ल स्ये विद्धि । तथा स्वमात्मा
 नमपि तां व स्यमाण युक्तां मंजुमनो तां धनुर्मजरीं दुर्लतां जानीहि । नवरोमालिः रोमराजिः यस्या धनुर्लतायाः नित्यं सर्व
 रात्र्यं कनिवासे मध्यवसतिस्तया लालिततमा अतिशयेन नर्तितो भवमानास्यामोर्वी तया भज्यमानं सेव्यमानं भुज्य
 मानं मनुभयमानं वाऽखिलं विलासेनापमध्यवर्तिशोभमानमोर्वीः संपूर्णा लीला मालेव तः । अंगी करोति रोमराजिरेव
 मोर्वीः स्थानेनातेत्यर्थः किं भूतरोमालिः लसेतीनाभ्ये च मध्यं विलं यस्याः सा गुलिकाधारणच्छिद्रस्थानेनाभिरेव ता
 तेत्यर्थः गुलिकाधनुरिति नामा त्वद्वयेण शस्त्रेण न लः कामस्य ज्ञेयानान्येनेति भावः । धनुर्मोर्वीमध्ये गुटिकारोपणस्या ३५

नविलेभवतितद्वनाभिरेव रोमालिमेर्वी। अंगयष्टिर्धनुः। सराजहं सोवेध्य इत्यर्थः। विमुक्तगुलिकाधनुः क्रीडां करोति।
हारनेदायष्टिमेदागुह्यगुह्याईगोस्तनाइत्यमरः। राजहं सोऽप्यष्टे कोदं वकलहंसयोरिति विश्वः॥१२॥ पुष्पेषुरि
ति तेन नलेन सोऽर्थादिनागुणेन जितोऽव निर्विद्यैराग्यं प्राप्य पुष्पेषुः कामस्ते तव विकुरेषु केशेषु पुष्पेषु वा स्ते
शरवये वाणसमहं पुष्पसमहं विसिषेत्पुत्रवान्। तव भालमूले ललाटमूले भ्रूस्थाने स्वेधनुस्तु वान्। रोद्रसंवेधिनि
निसारुणे वक्तुषि अनुभ्राष्ट्रतृतीयनेत्रलक्षणे भर्जनपात्रे स्त्रीयांतनुं वविसिषेत्तिप्रवान्। स कामो धुनावितनुः शरीररहि
तोऽप्यवविशेषेण क्लृप्तः शरमृत्तज्जयायते नले जेतुं कामे वा अमं आश्रयत्। तप्ता तव उरो जौस्तनावेव शैलोतावेव नित्यः
स्थानं यस्याः सा तत्र विद्यमानाय शलिः पत्रवल्ली पंक्तिस्तस्य कामस्य पूर्णशाले वा वरति भवति। भैमीकेशपाशपुष्पाणां का
मजनकत्वात् कामवाणत्वं ध्रुवोरपि कामजनकत्वाद्भुस्त्वनपर्वतनिलयपत्रवल्लीनामपि तज्जनकत्वात् गृहत्वं। त्व
येव शस्त्रेण कामेन मजे तव्यो नायत्किं विन्नज्जयायेति त्वदाश्रयेण मदनस्तपीडयतीत्यर्थः। अन्येपि जितः शस्त्रादित्युक्ताः
ग्नौ देहेत्युक्ताश्चुं जेतुं पर्वते पूर्णशालामधिष्ठाय तपस्यति। अनुभ्राष्ट्रसप्तम्यर्थे सा दृश्ये वाच्यीभावः॥ तिपेः स्वरितेत्वा
त्तद्॥१२॥ इतीति। तत्र तस्मिन् यतत्रिणिहंसे इति पूर्वोक्तं आलपति वदति स तितरनुसंधौ भैम्ये चोपराः सख्यश्चिरात्

वत्सुकालेन भैमीपरीयुः दशदिग्भ्यः समागतत्वात्यरितो वेष्टया मासुः। अथ अनंतरं सहोपिते तुभ्यं शर्मसुखमस्तु
 मां विस्तृज्य प्रेषयत्पुद्गीर्योक्तो वेगाज्जवेन निष्प्रापि पराजधानी नलनगरी जगामानलपीडा स्मरणाद्देवगमनो
 (१७५) चेत इति। मां भैमीप्रियसो नलस्पृहो यपतंग पुंगवो हंसस्तस्य गोर्वाणी सेवहृद्यं गवीनं ह्योगो दोहो द्रव्यं
 तं रसात्तस्त्रीतेः स्वादं १ आस्वापास्वाद्यसादरमाकर्ण्यत्यर्थः। तृप्तिं प्राप्ता अतः अतः करोगा नितो तं मतिशयित
 तापमपि सेंतापमपि न प्राप अनुलां निःसीमां मूर्च्छामपि नानर्घप्राप। किं नूतं हृष्यं गवीनं चेतो जन्मनः कामस्य
 शरभतानि प्रसूनानि पुष्पाणि तेष्वां मधुभिः रसेः अथ च मासिकैर्व्यामिश्रतां मे लनं आश्रयत्प्राप्नुवत्। तथा अस्मि
 मनिर्मया रं तथा इष्टं सुस्वादुसुरभिखनि सुगंधि च समत्वेन मधुमिश्रितं घृतं नितो तं पीतं सत्सं। तापमोहो जन
 यतीति। तस्यास्तनेत्याश्रयं। पक्षा एव भूत है यं गवीनं आस्वाद्यापितृप्तिं न प्राप तापं प्राप मूर्च्छामपि प्राप हंसमु
 र्वा नलपुणाकर्णने नानुरागवाङ्मल्यान्नापमोहो तस्या ज्ञातविति भावः। स्वादं स्वादमपीति वायोजना। असां
 ममृषसुरभीत्येकं वापदे। तन्नूहं पंगवीनं यत्तस्त्रोगो दोहो द्रव्यं घृतमित्यमरः। पुंगवीत्यत्र गोरतद्वितेति टविति
 त्वाङ्गीश है पंगवीनं सेंतायामिति साधु। स्वादं स्वादं आभीक्ष्ण्यं मुल॥ ३॥ तस्या इति। वास्यवारिवांघ्याद्यपिते

रूपतिवंधुनलसुहृदहंसं अनुव्रजं त्यास्तस्मादशः भैमी दृष्टे न विराघी प्रमेवयद्यस्माद्वधीव भूवा अग्रे गंतुं न ददौ
त तस्मादनेन हंसेन पाश्वेपिसमीपे गच्छतापि भैमी दृष्टेः सकाशादि प्रचल्लेखे व्यवहिती भूता समीपे वर्तमानेपि न
ल वियोगादसगमना द्वाजातेन श्रुता दष्टुं न दत्ते इत्यर्थः। बु पुनः आरादपि दूरादपि वर्तमानेनानेन वित्तवृत्तेर्न व्यव
दधे व्यवहिती भूता यद्यपि हरे गतस्तथापि प्रियवंधुत्वात् न स्पामनसि अवर्ति ष्टे वेत्यर्थः। वंधुमनुव्रजतो वारि अवधि
भवति। औदकांतास्त्रियं यां यमनुव्रजे रिवचनात्। दृष्टेयाश्च पीतिवा। तदनेनेति पाठः। आरादूर समीपयो रि
ति अमरः। विप्रचल्लेखः कर्मकत्वविवक्षया भावेलिङ्। ३॥ अथ कृत्वा तयोर्मध्ये कः हंसः निष्ठधनरपतौ नल समी
प एतत्सर्ववृत्तं निष्पन्नं वचसेति शेषः आख्यातुं कथयितुं प्रतस्यो किं कुर्वन् पश्योः कं पभैदः कं पविशेषैः भैमी प्राप्तिं
रूपायाः कार्यसिद्धेः अस्मिन् सद्भावस्फुटे कथयन्। इति पूर्वोक्तमार्गेणोपहतं वयोयानि स्तावयस्याः सख्यः अन्यो भै
मी निन्युः गृहं प्राययामासुरित्यर्थः। इति किहे प्रियसखि चं कोतारे दुर्गमे वर्तमाने विषये निर्गता सि प्रस्थितासि। नु
अपि मुग्धे भ्रातृवित्ते भैमि पदवी मार्गः विस्मृता किं वया। त्वं मा रोदीः एहि आगच्छ। वयं सर्वे मिलित्वा याम गृहं प्रति गच्छा
म इति। यस्तु केपन विशेषः कार्यसिद्धिस्त्वकः। अन्योपि हस्तचलनोदिना कार्यसिद्धिं कथयति। कोतारे वर्तमाने दुर्गमे भै

138/6 D

स-३

ने-पू-टी-
३६

त्यमरः। असीत्यव्यायात्प्रत्ययः। आख्यातेतिवापाठः॥३२॥ संरसीति॥ सहंसः यत्र सरसि नृपंश्वे अपश्यत्। तं सरस
स्तीरं भजते तस्य अशोकानां कहस्य अशोकवृक्षस्य उपमूलं मूलसमीपे तं नलं प्राप। किं भूतं स्मरते रलं मदनं नतपी
उपावं वलं तथा किं सलया नाम ग्रपश्च वा नो दलानि कोमलान् कुरास्तेषां तल्पं शय्या तस्यामपि म्लायि नं म्लानशीलं।
किं भूतस्य अनेकहस्य हलं तोदीप्यमाना असमशेषवः कामवाणास्तेः सहस्य ईते एवंशीलानि पुष्पाणि तेषां अदिः स
वृद्धिस्तद्युक्ते मोलिरग्रभागे यस्य। विरहव्यथया हंसं प्रसीतमाणास्तदेव स्थितो यत्र पूर्वहंसेन दृष्टः। अशोकपुष्पा
णारक्तत्वात् हलत्कामवाणात्कृत्यत्वं॥१३३॥ परवतीति॥ नले उन्मादवशात् इति सति असाहंसः उपनमः समीपमाग
तः सन्तते देमी धृतो तं सर्वशशंसकथयति स्म। इतीति किं विज्ञे प्रत्यक्षीकृतं। भैमी प्रत्याहा एवं हंसमपि हे परवतिपि
अधीनत्वात् परतंत्रे हेदमयंति अहंत्वां प्रति अद्यापि नागच्छसीत्यादिकिं विद्वपिनवदामि स्वातंत्र्याभावात्। हे हंसत्वं
द्रुतंशीघ्रं मुपतममत्समीपमागच्छ। सा भैमी मा मुद्दिश्य किमाह। ब्रवीता तत्तशंसकथयति वा क्यार्थः कर्मतद्वचनां
नेतेरेमेवायं गवाकथं कथितवानि शंकाहप्रियमिति। हियस्मात्सुहृतां धार्मिकाणां प्रीयंस्वामी एमहुलस्मीकृत्य
स्वसृहायाः स्वेच्छाया एव विलंबः न त्वन्यस्य। देवतेषां वस्तुशुभं भवति ते देवपुण्यवशात् प्राप्नुवंती भावः कस्य हा

राम

३६

अथ विंशतिमानुसंख्यते। शिल्पावतंसं। पादपृष्ठाश्च केशांतं विंशतिशतं। १२। गुरुं। तदेकाष्टांशकं चैव यव
मानमुदाहृतं। ११। तादृशभागानुसारेण स्थानभेदो धुनोच्यते। मस्तकोदयमारभ्य केकेतुं चतुरंशं।
१२। उच्छिषकं तु तदीयं तस्याधश्चतुरंगुलं। तलाटं च त्रसिमानं तस्याधः पंचमात्रकं। १३। नासादीपं
तु विलेयं पुरातनं तत्प्रशस्यते। पुरातनं च बुकांतं च साधनं गुलं ३॥ मीरितं १४। येषुको मं धिरधो शाना
च मनः के जे युगा गुलः ५। ५। हि कादि हि द्यांतं च त्रयोदशमितं ६ भवेत्। तस्याधो नाभिस्त्रिमांतं तत्समं
तु ७। विनादेशो लो ६। नाभेरधस्ता न्मे द्रांतं मंगुलो नि त्रयोदश १। मे द्रांतो चो रदी पं स्यात्पडि
श २६ सं युवं भवेत् ७। जानुतुंगं चतुर्मात्रं ११। जंघा चो रसमा २६ भवेत् ११। गुल्फादधः पादौ
भागैश्चतुरंशः ४। कोनितः १३। ८। एव स विंशतिशतं गुलो १२। मूर्तिरुच्यते। उच्छिषकं ४।
लाटं १२। सिक्का ५। बुबुकं ३। तुल्यं ४। पिसंधिः ३॥ कंठः ४। हृदयं १३। नाभ्यं १३। मे द्रांतं १३। कुरु २६। जानु ४
तंघा म्भ्रान्ता २६। पादौ ४। एव त्रयोदश १३। धाविभागे १२। स विंशतिशतं गुलानि। ततो गानां
तुमानानि वक्ष्यंते तत्प्रभेदतः १९।

24

येति क्वचित् साहचर्याविलंबः केतियो जनायं सुकृतांसुकर्मपापमेव पुण्येषु लज इति किंप्र आहेति विभक्तिप्रतिरूपकमय
यं भूतार्थे ॥ ३४ ॥ कथितमिति ॥ सनरेन्द्रो नलः हंसेन कथितमपि प्रिया मे मया भाषितं त्वचने किमिति शकीदकुश इत्येवं प्रा
दरातिशयेन हंसेष्टु न पुनरपि हंसे संशंसा मासवादयति स्म । अथ अनंतरं सोड्रे निविडः ग्रामंद एवमाध्वीकं मधुते
नमत्रो हृष्टः सन् अधिगतं तातार्थं तद्गौभाषितं त्वयमपिशतकृतः अनेकवारं हंसेन योक्तंतथैवेदकुभेभ्यो क्तमीदृशेभ्यो
क्तमिति शिरःकंपाघभिन्नेनान्वाच च हेअनूदितवान् । अत्था दतस्पेयं जातिः । मद्या विशेषश्चेन्नमपि पुनर्वादयति ।
त्वयमपि पुनर्वदति । मधुमाध्वीकमघयो रित्यमरः । माद्रीकमिति पाठे मृद्धीकाया दाहाया विकारो माद्रीकं । शंसेः शब्द
कर्मत्वादणे कर्तृत्वं ते कर्मसंज्ञा । शतवारं छतकृत्वः । संख्यायाः क्रियाभ्या गणन इति कृत्वसुच् ॥ १३५ ॥ ॥ श्रीहर्षमि
ति ॥ वार्त्तीयकी ति द्वेतीयी कवत् ॥ ॥ इति श्री वेदरकोपनामु श्रीमन्नरसिंह पंडितात्मजनारायण कृते नेषधी
यप्रकाशे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ सुभमस्तु ॥ श्री हृषसत्य ॥ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

यत्प्रसादीकुरुते सुखं चरेण स कृत्वांशमपि सिद्धस्य तच्छ्रेष्ठं पुदीनां कुरुते तमेव निम्नं वदन् कालस्य जन्म

[illegible]

五

北. 七. 字. 集